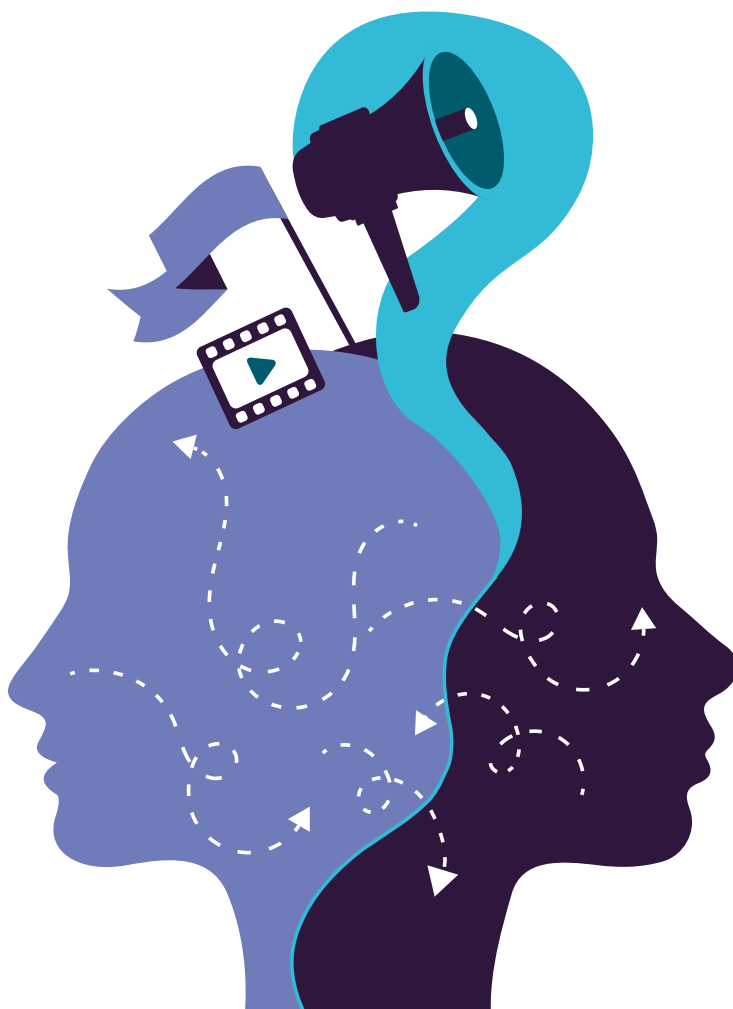

STEM VAN DE MENS

Denken in de informatiesamenleving

ter voorbereiding op het eindexamen filosofie vwo vanaf 2028

Colofon

Titel: Stem van de mens

Ter voorbereiding op het eindexamen filosofie vwo vanaf 2028

ISBN: 9789460622205

Druk: 1e editie, 1e druk (2027)

Auteurs: Rick Berends, Laurens van der Goot, Karen van Wichen

Grafisch ontwerp: Madelief Brandsma

Uitgeverij LAMBO bv

020-8450078

info@lambo.nl

www.lambo.nl

©2026 Uitgeverij LAMBO bv, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Niets uit deze uitgave mag op welke manier dan ook worden gebruikt voor het trainen van kunstmatige intelligentie technologie voor het genereren van tekst, met inbegrip van, maar niet beperkt tot, technologieën die in staat zijn werken te genereren in dezelfde stijl of hetzelfde genre als deze uitgave.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jo, het Besluit van 20 juli 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht. Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

© c/o Pictoright Amsterdam 2026

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

Inhoudsopgave

Hoe gebruik je dit boek?

Specificatie van het onderwerp Denken in de informatiesamenleving

Thema 1: Zelf denken

- > **Standpunt 1:** Je moet streven naar individuele intellectuele autonomie (Kant)
- > **Standpunt 2:** Individuele intellectuele autonomie is onhaalbaar en onwenselijk (Grasswick)

Opgenomen in proefkatern

Thema 2: Samen denken

Kwestie 2.1: Onder welke voorwaarden mag je anderen geloven?

- > **Standpunt 2.1.1:** Reductionisme: om anderen te mogen geloven, zijn onafhankelijke redenen nodig (Hume)
- > **Standpunt 2.1.2:** Anti-reductionisme: om anderen te mogen geloven, zijn geen onafhankelijke redenen nodig (Reid)

Kwestie 2.2: Hoe kan samen denken misgaan?

- > **Standpunt 2.2.1:** Samen denken kan misgaan door leugens, mis- of desinformatie en bullshit (Frankfurt)
- > **Standpunt 2.2.2:** Samen denken kan misgaan door kennisonrecht (Fricker)

Thema 3: Denken met media

Kwestie 3.1: Hoe vormen media het denken?

- > **Standpunt 3.1.1:** Media bepalen niet alleen wat we denken, maar ook hoe we denken (McLuhan)
- > **Standpunt 3.1.2:** Het medium televisie zorgt voor een gefragmenteerd en triviaal wereldbeeld (Postman)
- > **Standpunt 3.1.3:** Media maken het onderscheid tussen echt en onecht betekenisloos (Baudrillard)

Opgenomen in proefkatern

Kwestie 3.2: Weten we meer of minder door internet?

- > **Standpunt 3.2.1:** We weten via internet meer dan ooit (Clark & Chalmers)
- > **Standpunt 3.2.2:** We begrijpen met internetkennis weinig (Lynch)

Kwestie 3.3: Zijn informatiebubbels een bedreiging of een kans voor kennis en begrip?

- > **Standpunt 3.3.1:** Echokamers sluiten mensen op in hun eigen gelijk (Nguyen)
- > **Standpunt 3.3.2:** Echokamers zijn nodig voor emancipatie van minderheidsgroepen (Pohlhaus)

Thema 4: Democratisch denken

Kwestie 4.1: Welke rol speelt waarheid in democratische politiek?

- > Standpunt 4.1.1: Een gerichtheid op waarheid en begrip is cruciaal voor democratie (Habermas)
- > Standpunt 4.1.2: Een gerichtheid op waarheid in politieke setting is ondemocratisch (Mouffe)

Kwestie 4.2: In hoeverre is propaganda verenigbaar met democratie?

- > Standpunt 4.2.1: Propaganda is nodig voor democratie (Lippmann)
- > Standpunt 4.2.2: Propaganda kan democratie ondermijnen (Arendt)

Kwestie 4.3: Hoe moeten we het belang van waarheid afwegen tegen de vrijheid van meningsuiting?

- > Standpunt 4.3.1: Vrijheid van meningsuiting draagt bij aan waarheid (Mill)
- > Standpunt 4.3.2: Vrijheid van meningsuiting geeft geen reden om onwaarheden te beschermen (Mathiesen)

Thema 5: Denken als individu in een sociale wereld

- > Standpunt 1: We moeten intellectuele deugden cultiveren (Zagzebski)
- > Standpunt 2: Onze omgeving is doorslaggevend voor wat we weten (Levy)
- > Standpunt 3: We kunnen autonomie herwinnen door samen onze begrippen te verbeteren (Kitsik)

Begrippenlijst

THEMA 1:

Zelf denken

“Goed kennen houdt in dat je je kritisch verhoudt tot de leden en praktijken van de gemeenschappen waarvan je deel uitmaakt.”¹

- Heidi Grasswick -

¹ Uit: Heidi Grasswick, *Individuals-in-Communities: The Search for a Feminist Model of Epistemic Subjects* (2004).

Begrippen bij dit thema

individuele intellectuele autonomie
gerechtvaardigde ware overtuiging

(justified true belief)

propositionele kennis

vertrouwdheidskennis

epistemische subjecten

atomistische visie op kenners

individuele-in-gemeenschappen

Filosofen bij dit thema

Immanuel Kant (1724–1804)

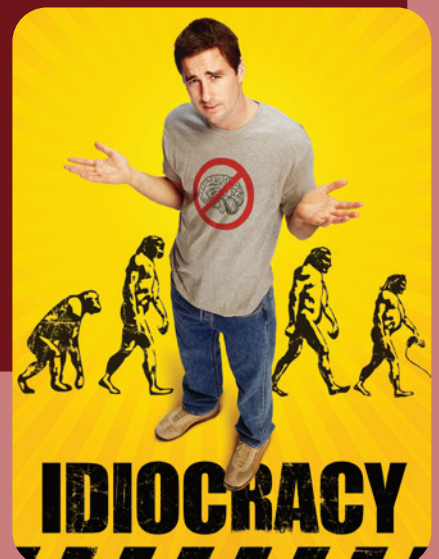
Heidi Grasswick

Kijken, lezen, denken bij dit thema

Idiocracy

Als intelligentie erfelijk is, en domme mensen zich sneller en meer voortplanten dan slimme mensen, hoe ziet de wereld er dan over 500 jaar uit? De satirische sciencefictionfilm *Idiocracy* onderzoekt dit scenario. Hoofdpersoon Joe Bauers belandt in het jaar 2505. De menselijke intelligentie is gezakt tot een ongekend laag niveau. Hyperconsumentisme en marketing hebben de wereld overgenomen. In plaats van water drinken mensen energiedrankjes, zelfs het land wordt besproeid met Gatorade. Op humoristische wijze schetst *Idiocracy* een beeld van een wereld waarin zelf kritisch denken is uitgestorven.

Het complot

De EO-documentaireserie *Het complot* toont hoe een complottheorie over satanisch ritueel misbruik van kinderen in Bodegraven kon uitgroeien tot een nationaal fenomeen.

Aanleiding is het verhaal van een oud-inwoner die beweert als kind te zijn misbruikt door invloedrijke personen. De situatie escaleert razendsnel: er volgen ernstige bedreigingen en er komt zelfs een dodenlijst. De documentaire

laat zien hoe onbewezen verhalen zich kunnen verspreiden via de media, waarom mensen zulke verhalen geloven en hoe dit kan leiden tot diep wantrouwen in de overheid.

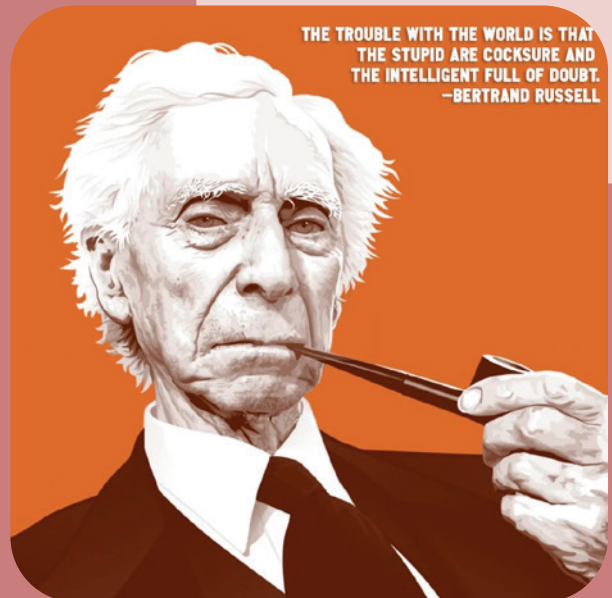
Bertrand Russell over intellectuele bescheidenheid

Filosoof Bertrand Russell wees in de jaren 30 van de vorige eeuw op een groot probleem in de samenleving: onwetende mensen zijn vaak zeker en eigenwijs, terwijl intellectuele mensen twijfel en nederigheid tonen. Expertise loopt zo het risico overstemd te worden door onwetendheid. De quote komt uit een van zijn essays, te vinden in de bundel *Mortals & Others* (2009). Context bij deze quote vind je op Quotery.com.

Vier vrienden op een platte aarde

In deze documentaire reizen de vrienden Ruud, Jeffrey, Ruben en Emilio in een camper af naar Frankrijk om met een laser te bewijzen dat de aarde plat is. Als hun experiment hun hypothese niet bevestigt, twijfelen ze niet aan de hypothese, maar aan hun materiaal, het weer en aan zichzelf. Wat doe je als een onderzoeksresultaat niet bij jouw overtuigingen past?

Sjamadriaan

BN'ers die ongegronde gezondheidsadviezen geven, influencers die je dure crèmepjes en supplementen aansmeren en media die kwakzalverij een podium geven

zonder hier wetenschappelijke kritiek tegenover te zetten. Met cynische humor en een kritische blik strijdt wetenschapsjournalist Adriaan ter Braack als 'Sjamadriaan' tegen pseudo-wetenschap, desinformatie en gezondheidsmythes. Via de QR-code hierboven kun je zelf een kijkje nemen op zijn Instagram-account.

Van *sapere aude* tot *Do Your Own Research*

Kritisch leren denken is een van de redenen waarom je op school zit. Om goed te kunnen functioneren in de samenleving moet je niet zomaar alles en iedereen op zijn woord geloven. Je moet *zél*f nadenken. Dat betekent vragen stellen, jezelf goed informeren, willen en kunnen onderzoeken, verschillende ideeën en meningen kunnen afwegen. Op die manier kun je betere keuzes maken bij praktische zaken als het uitkiezen van een nieuwe telefoon of een studie, maar ook bij het vormen van je mening over politieke en persoonlijke vraagstukken. Elke school moet daarom van de overheid in de les aandacht besteden aan kritisch denken. Kritisch denken wordt hierbij gedefinieerd als “het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde afwegingen, oordelen en beslissingen”.¹ Je kunt hierin de echo horen van het verlichtingsideaal van Immanuel Kant, die zijn medemens opriep zijn verstand te gebruiken zonder leiding van een ander. “*Sapere aude*” – letterlijk vertaald: durf te weten. Kant bedoelde hiermee “heb de moed om je eigen verstand te gebruiken!” Klinkt zinnig, toch?

Maar diezelfde nadruk op zelfstandig nadenken zit óók vervat in de slogan *Do Your Own Research* (DYOR). Het is een motto voor mensen die twijfelen aan wetenschappelijke en publieke consensus over uiteenlopende onderwerpen zoals klimaatverandering, de betrouwbaarheid van verkiezingen, de werking van vaccinaties, de vorm van de aarde of het bewijs voor de maanlanding. Het motto komt niet alleen op obscure internetfora voor. *Do Your Own Research* was ook het advies dat Robert F. Kennedy jr., de Amerikaanse minister van Volksgezondheid en Sociale Zaken onder president Trump, gaf aan moeders van pasgeborenen over het vaccineren van hun baby. En daarmee bedoelde hij niet dat deze moeders zelf laboratorium-onderzoeken naar vaccins moesten gaan uitvoeren. Het was een oproep wetenschap te wantrouwen: je moet niet klakkeloos wetenschappelijke adviezen opvolgen. **Individuele intellectuele autonomie** betekent dat je als individu zelf je intellect de wet stelt. Dat betekent dat je zelf nadenkt over welke regels en

wetten je aan jezelf oplegt, in plaats van die van anderen blindelings te volgen. In de tijd van Kant hield dat bijvoorbeeld in dat je niet zonder nadenken moest doen wat de kerk, de adel of de traditie zei. Zijn mensen die sceptisch zijn ten opzichte van (mainstream) media en wetenschap hier dan niet het toonbeeld van? Zou Kant trots op hen zijn? Zij hebben immers de moed hun eigen verstand te gebruiken. Of betekent je verstand gebruiken soms ook dat je juist moet vertrouwen op de mening van een expert?

Het ideaal van kritisch denken is dus niet zo rechttoe rechtaan als dat in eerste instantie lijkt. Ook experts kunnen je misleiden of andere belangen hebben dan jij. Tegelijkertijd vraagt het te veel om zelf deskundige te worden op elk gebied. Het is dus niet gemakkelijk een balans te vinden tussen het blind volgen van anderen en het wantrouwen van iedere autoriteit. Wat is de juiste manier om tot kennis te komen? Hoe haalbaar is het ideaal van individuele intellectuele autonomie? En hoe wenselijk is het realiseren van dat ideaal eigenlijk?

In dit thema onderzoek je de aard, wenselijkheid en haalbaarheid van het ideaal van individuele intellectuele autonomie.

Standpunt 1 is het standpunt van Kant. Eerst komen kort verschillende ideeën over kennis aan bod en daarna schetsen we de achtergrond waartegen Kant zijn oproep om zelf te denken deed.

Standpunt 2 is het standpunt van Heidi Grasswick. Zij beargumenteert dat individuele intellectuele autonomie niet alleen onhaalbaar, maar ook onwenselijk is.

1.1 Emancipatie van het intellect

Standpunt 1: *Je moet streven naar*

individuele intellectuele autonomie (Kant)

Om de vraag te kunnen beantwoorden hoe je tot kennis komt, is het goed eerst in te gaan op wat kennis is. Een veelgebruikte, klassieke definitie stelt dat iets kennis is als er sprake is van een **gerechtvaardigde ware overtuiging** (in de filosofie vaak aangeduid als *justified true belief* oftewel de ‘JTB-opvatting’). Volgens deze definitie moet aan drie voorwaarden worden voldaan

¹ Zoals gedefinieerd door Stichting Leerplanontwikkeling, die werkt in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, in de leerlijn Kritisch denken.

om van kennis te kunnen spreken. Kennis hebben van propositie *p* betekent dat:

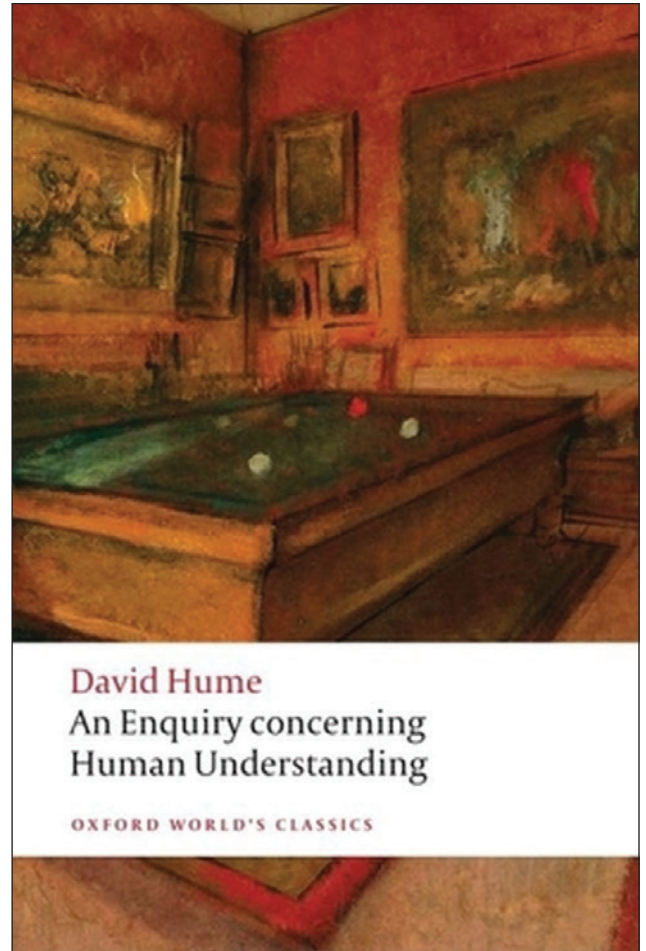
1. *p* waar moet zijn;
2. iemand de overtuiging heeft dat *p* en
3. die overtuiging gerechtvaardigd is.

Een propositie is een bewering over een onderwerp of een persoon. Dus de overtuiging dat het buiten regent is volgens de JTB-opvatting kennis als (1) dat *waar* is en het inderdaad buiten regent, (2) iemand *gelooft* dat het buiten regent en (3) die persoon dat zelf kan *rechtvaardigen*, bijvoorbeeld doordat die persoon dat gevoeld en gezien heeft toen ze buiten was.

De JTB-opvatting sluit aan bij het ideaal van individuele intellectuele autonomie, omdat het eist dat het individu zélf de rechtvaardiging voor een overtuiging kan geven. Deze opvatting over kennis is strenger dan ons alledaagse taalgebruik doet vermoeden. Op basis van je gevoel kun je bijvoorbeeld bij een toets zeggen: “Ik wist dat ik een voldoende zou halen!”. Volgens de JTB-opvatting is er in dit geval echter geen sprake van kennis, omdat je gevoel in dit geval niet telt als voldoende rechtvaardiging. Wat zijn dan de criteria voor rechtvaardiging? *Hoe* kom je tot kennis?

De basis van kennis

René Descartes (1596–1650) ging uit van rationeel denken en redeneren als basis voor kennis. Hij wilde weten wat je echt zeker kon weten. Zijn methode was om aan alles te twijfelen. Want hoe weet je zeker dat kennis die je verkrijgt door waarneming wel klopt? Zintuigen kunnen je bedriegen, een droom kan echt aanvoelen, of misschien word je wel misleid door een boze geest. En juist door aan zoveel mogelijk overtuigingen te twijfelen, kwam hij tot zekerheid. Het enige waar hij namelijk niet aan kón twijfelen, was het feit dát hij twijfelde. Twijfelen is een vorm van denken, en je kunt niet denken zonder te bestaan. Zo kwam hij tot het beroemde “*cogito ergo sum*” – ik denk, dus ik besta. Hiermee bedoelde Descartes dat de rede de basis is voor alle kennis. Volgens empiristen John Locke (1632–1704) en David Hume (1711–1776) is niet de rede, maar juist de zintuiglijke ervaring van het individu de basis van alle kennis. Zelfs abstracte ideeën zijn volgens empiristen uiteindelijk gebaseerd op dingen die we kunnen zien, voelen, horen, ruiken of proeven. Hume gebruikte bijvoorbeeld biljartballen om het idee van causaliteit te onderzoeken. Je ziet dat bal A tegen bal

1.1 In zijn boek *An Enquiry concerning Human Understanding* (1748) onderzoekt David Hume hoe de mens tot kennis komt.

B botst en dat bal B daarna gaat bewegen. Daardoor denk je dat de botsing de oorzaak is van de beweging. Maar volgens Hume kun je niet bewijzen dat bal B na de botsing altijd gaat bewegen. Je ziet alleen dat de botsing steeds wordt gevolgd door de beweging van bal B. Dat we denken dat er een oorzakelijk verband is, komt volgens Hume niet door logisch bewijs, maar door je eerdere ervaringen. Omdat je deze volgorde al heel vaak hebt gezien, verwacht je dat het de volgende keer weer zo zal gebeuren. In de kentheorie van Immanuel Kant (1724–1804) bestaat kennis ook in de eerste plaats uit oordelen van het individu. Het individu komt tot kennis op basis van de rede én de ervaring. Bij al deze ideeën wordt ervan uitgegaan dat kennis iets is dat op individueel niveau tot stand komt. Hoe kom ik als *individu* tot kennis?

Het denken over individuele kennisverwerving was vernieuwend in de westerse filosofie. Lange tijd bestond westerse filosofie vooral uit commentaren op gezaghebbende klassieke denkers als Plato en Aristoteles of stond filosofie in dienst van theologie.

Immanuel Kant: de ene en de andere kant

In vertellingen over Kants leven wordt vaak genoemd dat het eentonig, sober en ordelijk was, kortom: saai. Hij werd geboren in 1724 in Koningsbergen in Pruisen, wat nu het Russische Kaliningrad is, verliet de stad bijna nooit en overleed er tachtig jaar later. Hij leefde volgens een strak schema: elke ochtend stond hij om vijf uur op, om precies kwart voor een at hij zijn enige maaltijd van de dag en daarna maakte hij altijd een wandeling langs dezelfde weg. Die weg werd daarom ook wel 'het filosofenlaantje' genoemd. Zijn werk was echter allesbehalve saai: het was in veel opzichten zelfs revolutionair. Zijn ethiek en ideeën over autonomie en vrijheid hebben het denken over vrede, wereldburgerrechten, democratie en onderwijs sterk beïnvloed. Hij verbond kenleer, ethiek, metafysica, antropologie en esthetica in zijn systematische denken. Zijn ideeën waren telkens vernieuwend. Met zijn essay, waarvan

een deel als primaire tekst 1 is opgenomen, werd hij een van de belangrijkste denkers van de verlichting. Toch is hij niet vrij van controverse. Hij verdedigde bijvoorbeeld in eerste instantie een rassenhiërarchie, maar kwam hier later op terug toen hij opkwam voor gelijkwaardigheid en zich uitsprak tegen kolonialisme. Maar aan zijn seksistische idee dat de vrouw onder voogdij van de man stond, hield hij wel vast.

1.2 Portret van Immanuel Kant op middelbare leeftijd (ca. 1790).

Kennis was iets waarvoor je je baseerde op filosofische of theologische leiders. Dat veranderde tijdens de verlichting, waarbij de roep om intellectuele onafhankelijkheid en het vertrouwen daarin groeiden. De oorsprong hiervan kan gezien worden in de wetenschappelijke revolutie in de 16e en 17e eeuw. Grote doorbraken in het verklaren van de natuur droegen bij aan het vertrouwen van de mens in zijn eigen intellect. Denk hiervoor bijvoorbeeld aan het succes van Isaac Newtons beschrijving van de bewegingen van hemellichamen in enkele natuurkundige wetten. Wat eerst het domein was van God, bleek de mens zelf te kunnen verklaren met logisch redeneren. Verlichtingsdenkers

sluiten aan bij deze ontwikkeling en staan kritisch tegenover de afhankelijkheid van tradities en religieuze dogma's. Ook Kants oproep zelf te denken kan tegen deze achtergrond begrepen worden, als onderdeel van de emancipatie van het individuele intellect.

Argumenten voor zelf denken

Kants oproep tot zelf denken is een vurig pleidooi. Hij stelt vast wat er aan de hand is (men laat zich leiden door anderen in plaats van het eigen verstand te gebruiken) en waar we naartoe moeten (de mens moet de moed opbrengen om publiekelijk vrij te denken), maar geeft geen argumenten waarom zelf denken nodig of goed is. Je kunt voor zelf denken pleiten omdat er situaties zijn waarin niemand anders het denkwerk voor je kan doen en je dus wel zelf een oordeel moet vormen. Maar je kunt het ook sterker aanzetten en betogen dat zelf denken niet alleen noodzakelijk is, maar ook wenselijk.

Twee argumenten waarom zelf denken noodzakelijk is

Het eerste argument dat zelf denken moet, is dat een minimale vorm van zelf denken onvermijdelijk is. Alleen jij als individu kunt uiteindelijk bepalen wat je

1.3 "Sapere aude", ofwel "Durf te denken", was voor Kant het motto van de verlichting.

PRIMAIRE TEKST 1

Immanuel Kant, Beantwoording van de vraag: Wat is verlichting? (1784)

Vertaling Thomas Mertens en Willem van der Kuylen. Boom, p. 109–110.

1 Verlichting is het uittreden van de mens uit de
onmondigheid waaraan hij zelf schuldig is. Onmon-
digheid is het onvermogen om zich van zijn verstand
te bedienen zonder de leiding van een ander. Aan
5 deze onmondigheid is men zelf schuldig, wanneer
de oorzaak ervan niet ligt in een gebrek van het
verstand, maar in een gebrek aan vastberadenheid
en moed om zonder leiding van een ander zijn ver-
stand te gebruiken. Sapere aude! Heb moed om je
10 eigen verstand te gebruiken! is dus het devies van de
verlichting.

Luiheid en lafheid zijn er de oorzaak van dat een
zo groot deel van de mensen, nadat de natuur hen
15 reeds lang van vreemde leiding heeft verlost, toch
graag een leven lang onmondig blijft en dat het voor
anderen zo gemakkelijk is om zich als hun voorged
op te werpen. Het is zo handig om onmondig te zijn.
Heb ik een boek dat voor mij verstand heeft, een
20 zielzorger die voor mij een geweten heeft, een arts
die voor mij het dieet beoordeelt enzovoort, dan
hoef ik mij daar zelf niet om te bekommeren. Ik hoef
niet te denken, als ik maar betalen kan; anderen
zullen de vervelende taak wel van mij overnemen.
25 Dat veruit het grootste deel van de mensen [...] de
stap naar mondigheid niet alleen voor bezwaarlijk
houdt, maar ook voor zeer gevaarlijk, daarvoor
zorgen deze voorged wel die in hun goedheid het
toezicht over hen op zich hebben genomen.

30 Het is aldus voor ieder mens afzonderlijk moeilijk
om zich te ontworstelen aan de onmondigheid die
hem bijna tot natuur geworden is. Zij is hem zelfs
dierbaar geworden en hij is vooralsnog werkelijk
35 niet in staat om zijn eigen verstand te gebruiken,
omdat men het hem nooit liet proberen. [...]

40 Dat echter een publiek zichzelf verlicht, is waar-
schijnlijk; ja, het is bijna onvermijdelijk wanneer
men het maar vrij laat. Want er zullen altijd wel
enkele gevonden worden, zelfs onder degenen
die als voorged ten behoeve van de grote massa zijn
ingezet, die zelf denken. Nadat zij zelf het juk van
de onmondigheid hebben afgeworpen, zullen zij
45 de geest van een redelijke inschatting van de eigen
waarde van ieder mens en van diens roeping om zelf
te denken om zich heen verspreiden. [...]

Voor deze verlichting echter wordt niets meer
50 gevraagd dan vrijheid, en wel de onschadelijkste
vorm van wat vrijheid genoemd mag worden, name-
lijk de vrijheid om in alle opzichten publiek gebruik
van zijn rede te maken. Nu hoor ik echter van alle
kanten roepen: redeneer niet! De officier zegt: rede-
55 neer niet, maar exerceer! De belastinginspecteur:
redeneer niet, maar betaal! De geestelijke: redeneer
niet, maar geloof! [...] Hier is steeds sprake van
inperking van de vrijheid.

60 Welke inperking echter is hinderlijk voor de verlich-
ting? Welke niet, maar bevordert haar juist? Ik
antwoord: Het publieke gebruik van zijn rede moet
te allen tijde vrij zijn, en dat alleen kan verlichting
onder mensen tot stand brengen; het private gebruik
65 ervan echter mag vaak zeer eng ingeperkt zijn
zonder dat daardoor toch de vooruitgang van de ver-
lichting al te zeer wordt gehinderd. Ik versta onder
het publiek gebruik van de eigen rede het gebruik
dat iemand van haar maakt als geleerde ten over-
70 staan van het gehele publiek van de lezende wereld.
Ik noem het private gebruik het gebruik dat hij van
zijn rede mag maken binnen een bepaalde, aan hem
toevertrouwde burgerlijke positie of burgerlijk ambt.

gelooft. Om je mening te vormen over welk onderwerp
dan ook, moet je je eigen verstand op z'n minst gebruiken
om de informatie die je verzamelt of krijgt af te wegen.
Dus ook als je informatie van andere mensen en
bronnen aanneemt, moet je zelf nadenken over wie je
raadpleegt, welke bronnen je meeneemt, in hoeverre
je mensen en bronnen geloofwaardig vindt en hoe je
informatie van verschillende mensen en bronnen tegen

elkaar afweegt en combineert. Dat zul je ook zien bij
thema 2, dat ingaat op de mogelijkheden en valkuilen
van samen denken.

Het tweede argument voor de noodzaak van zelf
denken is dat bepaalde inzichten en ideeën alleen
toegankelijk zijn door zelf na te denken. Bijvoorbeeld
zelfkennis: kennis van je eigen persoonlijkheid en
karakter. Je kunt daarover weliswaar met andere

mensen spreken, maar om jezelf echt goed te leren kennen, zul je zelf moeten nadenken – over jezelf. Sommige filosofen beargumenteren dat morele of esthetische overtuigingen ook alleen te rechtvaardigen zijn door zelf te denken. Wie simpelweg overneemt wat anderen zeggen over wat goed of kwaad, mooi of lelijk is, kan die overtuigingen niet zelfstandig rechtvaardigen en heeft dus geen kennis volgens de JTB-opvatting.

Drie argumenten waarom zelf denken wenselijk is

Er zijn dus argumenten voor zelf denken omdat je er niet omheen kunt. Maar er zijn ook argumenten waarom zelf denken beter is dan je beroepen op informatie van anderen.

Het eerste argument heeft als uitgangspunt dat direct contact met de werkelijkheid waardevoller is dan indirect contact. Wanneer je kennis opdoet door zelf dingen waar te nemen of te beredeneren, heb je direct contact met de werkelijkheid. Dat heb je niet wanneer je informatie van anderen overneemt. Dan is

er alleen indirect contact met de werkelijkheid, via de waarnemingen of redeneringen van anderen. Vergelijk het verschil tussen iemand leren kennen in een live ontmoeting met iemand leren kennen via het lezen of horen van informatie over die persoon. In een live-ontmoeting tellen gezichtsuitdrukkingen, interacties, de toon van iemands stem mee in de indruk die je krijgt. Dat ontbreekt wanneer iemand je over die persoon vertelt. Of vergelijk het met zelf bij een concert zijn of de livestream ervan bekijken. In het eerste geval is je kennis gebaseerd op een volledige 4D-ervaring: je hoort de muziek niet alleen, je voelt de bas, ruikt de geuren. Bij het kijken van de livestream thuis hoor je misschien tegelijkertijd een auto in de straat voorbijrijden, komt je moeder binnen om te vragen wat je aan het doen bent of zet je de muziek wat zachter omdat de burens er anders last van hebben. Direct contact met de werkelijkheid is volgens dit argument dus waardevoller dan indirect contact.

Het tweede argument waarom zelf denken wenselijk is, vult het eerste aan. Het stelt dat zelf denken diepere of rijkere kennis oplevert dan het overnemen van kennis van anderen. Dit kun je op verschillende manieren onderbouwen. Ten eerste levert direct contact met de werkelijkheid (zie het vorige argument) vaak vollediger, bredere en rijkere informatie op dan indirect contact. Denk aan het verschil tussen ergens zelf bij zijn of er achteraf van horen of er filmpjes van zien. Ten tweede heeft kennis die je van anderen overneemt doorgaans de vorm van **propositionele kennis**, een reeks beweringen over een onderwerp of persoon. Maar ergens zelf over nadenken of het zelf waarnemen levert (ook) een ander type kennis op: **vertrouwdheidskennis**. Dat is kennis die je opdoet als je iets zelf meemaakt, iemand persoonlijk leert kennen, een onderwerp van alle kanten onderzoekt en bestudeert. Je kunt hierbij denken aan het verschil tussen enerzijds kennis die je opdoet als iemand je iets uitlegt (dan krijg je propositionele kennis) en anderzijds kennis die je opdoet als je iets zelf moet oefenen of doen (dan krijg je vertrouwdheidskennis). In thema 3 spreekt ook Michael Lynch over propositionele kennis als een vorm van feitenkennis – weten dat – en plaatst die tegenover begrip, waarbij je de samenhang ziet tussen verschillende stukjes informatie – weten waarom (3.2.2).

1.4 Fans van Justin Bieber waren door het dulle heen toen ze hun grote idool konden zien, en sommigen zelfs aanraken, bij zijn concert op festival Coachella in 2012. Het was zijn eerste grote concert in jaren. Voor veel fans was het daarom een nostalgische ervaring die hen terugbracht naar hun tienerjaren. Zouden mensen die de livestream thuis keken net zo'n intense ervaring hebben gehad?

Tot slot kun je beargumenteren dat zelf denken waardevol is omdat het leidt tot zelfverbetering en ontwikkeling. Zelf denken oefent het verstand. Wie nooit probeert om op eigen kracht iets uit te zoeken of ergens grondig over na te denken, leert ook niet

grondig, kritisch, creatief, vasthoudend te denken. Denken is een vaardigheid die je moet trainen om er beter in te worden, net als sporten, acteren of muziek maken.

VERWERKINGSVRAGEN

1. Neem de uitspraak: "Ik weet dat morgen de zon opkomt." Geef hiervan een rechtvaardiging en beargumenteer of er volgens jou sprake is van gerechtvaardigde ware overtuiging.
2. Neem nu de uitspraak: "Het regent buiten." Leg uit dat dit een vorm van propositionele kennis kan zijn. Leg vervolgens uit dat dit ook vertrouwde kennis kan zijn.
3. Volgens Kant moet de mens zich ontworstelen aan zijn onmondigheid. Leg uit hoe die onmondigheid tot stand is gekomen. Leg vervolgens uit waarom het volgens Kant moeilijk is om je hieraan te ontworstelen.
4. Leg het onderscheid uit dat Kant maakt tussen publiek en privaat gebruik van de rede. Leg vervolgens met een voorbeeld uit dat er volgens Kant vrijheid moet zijn bij het publieke gebruik van de rede, maar niet bij het private gebruik ervan.
5. Stel dat je op het weerbericht hebt gezien dat het morgen gaat regenen. De overtuiging dat je morgen een paraplu mee moet nemen is dan gebaseerd op informatie van een ander. Geef een argument dat in dit geval toch sprake kan zijn van individuele intellectuele autonomie.
6. Volgens voorstanders van het streven naar individuele intellectuele autonomie is er bepaalde kennis die je alleen kunt verkrijgen door zelf na te denken.
  - a. Bedenk hier drie voorbeelden bij.
  - b. Vergelijk jouw antwoorden met die van een medeleerling. Kijk bij elk voorbeeld kritisch of je echt alleen tot deze kennis kunt komen door zelf te denken, of dat je hierbij toch beïnvloed wordt door je omgeving.

Opgave 1: Kennis van kunst

Kunst is allang niet meer iets dat je alleen kunt bewonderen in musea. Veel grote musea bieden op hun website de mogelijkheid om de collectie te bekijken of virtuele wandelingen te maken langs de kunstwerken. Zo ook het beroemde Louvre in Parijs. Een van de beroemdste schilderijen in het Louvre is de *Mona Lisa* van Leonardo da Vinci. Per dag komen er duizenden bezoekers speciaal voor dit schilderij naar het museum. Toch is niet iedereen even enthousiast over het werk. Zo concludeerde de website couponbirds.com dat de *Mona Lisa* met 37,1 % negatieve reviews (op een totaal van 18.000) 's werelds meest teleurstellende meesterwerk is.

1.5 Het Louvre in Parijs.

Op het forum reddit.com beschrijft iemand die het Louvre bezocht de *Mona Lisa* als 'oersaaï'. Op basis van dit oordeel zou je ervoor kunnen kiezen het beroemde schilderij over te slaan.

Vervolg opgave 1: Kennis van kunst

7. Leg uit dat ook bij de keuze om de *Mona Lisa* over te slaan gebaseerd op een forumpost zelf denken onvermijdelijk is.
Beargumenteer vervolgens met dit voorbeeld of zelf denken volgens jou leidt tot zelfverbetering.
8. a. Leg uit dat er bij een virtueel bezoek aan het Louvre sprake is van vertrouwdheidskennis.
b. Geef vervolgens een argument dat een fysiek bezoek toch de voorkeur heeft vanuit het standpunt dat je moet streven naar individuele intellectuele autonomie.
9. Stel dat iemand op basis van een online weergave van de *Mona Lisa* de uitspraak doet: "Ik weet dat de *Mona Lisa* geen mooi schilderij is." Beargumenteer of er in dit geval volgens jou sprake kan zijn van een gerechtvaardigde ware overtuiging.

10. In 2026 nam Laurence des Cars, directeur van het Louvre, ontslag. Leg uit dat Des Cars volgens Kant na haar ontslag vrijer kan spreken over de *Mona Lisa* dan daarvoor.

Bij deze opgave hebben de Filosofenbroeders van Quadraam ook een YouTube-videoles gemaakt. Bekijk de video door de QR-code te scannen.

1.2 Zelf denken is problematisch

Standpunt 2: *Individuele intellectuele autonomie is onhaalbaar en onwenselijk (Grasswick)*

i did¹ my own² research³

¹ watched
² someone else's
³ shitty youtube video

1.6 Je kunt je afvragen of aanhangers van *Do Your Own Research*, die vinden dat je zelf moet nadenken en wetenschap niet zomaar moet geloven, niet net zo goed vertrouwen op anderen voor hun kennis.

Niet iedereen is enthousiast over het ideaal van individuele intellectuele autonomie. Er zijn verschillende argumenten tegenin te brengen. Volgens critici van dit ideaal zijn de mogelijkheden van zelf denken beperkt en de gevolgen ervan mogelijk zelfs schadelijk. Kennis is bovendien niet iets wat individueel tot stand komt, maar iets waarvoor je altijd afhankelijk bent van

anderen. Dit standpunt kun je onderbouwen met drie argumenten: kennis op basis van individuele intellectuele autonomie is zeldzaam (het eenhoornargument), beperkt (het oogklepargument) en vaak overschat (het *beginner's bubble*-argument).

Het eenhoornargument

Ten eerste maakt het ideaal van individuele intellectuele autonomie kennis extreem zeldzaam – als zij überhaupt al bestaat, net zoals een eenhoorn. Want wat blijft er nog over van je kennis als je alleen mag vertrouwen op je eigen individuele denken? Alleen ervaringen van je eigen directe omgeving, herinneringen aan eerdere ervaringen daarvan en daarnaast nog wat waarheden die je zelf kunt beredeneren, misschien. Verder valt bijna alles af: wat je van je ouders en vrienden opgepikt hebt, op school, uit boeken, op internet en op sociale media. In de praktijk vertrouwen we voor bijna alles wat we geloven en weten op informatie van anderen. Individuele kennis is dus bijna altijd gebaseerd op kennis van anderen. We bedenken dus zeker niet alles zelf.

Je zou hiertegen in kunnen brengen dat je in situaties waarin je vertrouwt op informatie van anderen

nog altijd als individu nadenkt over wie en wat je dan gelooft. Dat kan misschien voor een, twee of enkele onderwerpen zo zijn. Maar zelfs de meest sceptische denkers vertrouwen in veel gevallen op kennis van anderen: dat ze veilig per vliegtuig of trein kunnen reizen, dat de tandarts hun kiespijn kan verhelpen, dat de zon morgen weer opkomt, dat hun eten veilig is of dat landen waar ze nooit zijn geweest bestaan. Het is simpelweg onmogelijk in de praktijk niet op de kennis van anderen te vertrouwen. Ook complotdenkers of verkondigers van *Do Your Own Research* baseren zich voor hun mening vaak op wat anderen zeggen of schrijven. Meestal is de kwestie meer welke bronnen of welke anderen je vertrouwt en niet zozeer dát je anderen vertrouwt. Het risico hierbij is dat mensen te veel eenzijdige bronnen te zien krijgen en zo opgesloten raken in zogeheten echokamers, waarbij hun eigen gelijk alleen maar wordt bevestigd en andere meningen worden gewantrouwd. Daar gaat C. Thi Nguyen verder op in in thema 3.3.1.

Het oogklepargument

Het tweede argument tegen individuele intellectuele autonomie is dat ze onwenselijk is. Zelfs al zou je alleen op je eigen denken willen vertrouwen, dan is dat alsnog af te raden, omdat dit om verschillende redenen beperkt en bevooroordeeld is. Wat jij weet en kent is deels afhankelijk van jouw situatie. Als jouw zicht prima werkt, is het moeilijk te bedenken hoe het leven is met een visuele beperking. Als je nooit oorlog, honger of financiële zorgen hebt meegemaakt, kun je veel leren van iemand die daar wel ervaring mee heeft. Als man is het moeilijk zelf te bedenken hoe het is voor een vrouw om in het donker over straat te gaan. Het is alsof je oogkleppen op hebt voor zaken die je niet kent. Individuele kennis is dus altijd beperkt, sociaal gesitueerd, historisch bepaald en contextgebonden.

De boodschap van critici van individuele intellectuele autonomie is dat je tot meer en betrouwbaardere kennis komt door van elkaar te leren en elkaar te corrigeren. Dat geldt niet alleen van individu tot individu, maar ook tussen groepen onderling. Of dat nu verbanden zijn tussen vriendengroepen, sociale milieus, experts in vakgebieden of culturen – over het algemeen zal een groep tot meer en betrouwbaardere kennis komen als die informatie uitwisselt met een andere groep. Je kunt op die manier elkaars blinde

Valkuilen van het denken

1.7 Een illustratie die de *gambler's fallacy* spottend weergeeft.

Ons denken is gevoelig voor allerlei valkuilen, daarom ligt het maken van denkfouten snel op de loer. Zo zijn mensen geneigd informatie die hun eigen hypothesen en overtuigingen bevestigt eerder aan te nemen dan informatie die hier niet mee overeenkomt. Een ander voorbeeld is dat mensen geneigd zijn patronen te zien in willekeurige gebeurtenissen. Als je bijvoorbeeld twee keer een goed cijfer haalt voor een toets terwijl je dat ene paar rode sokken droeg, is het verleidelijk de volgende keer dat je een toets hebt weer die sokken uit de kast te trekken, in de hoop dat de sokken en het cijfer misschien wel met elkaar verbonden zijn. Een ander voorbeeld is de casinobezoeker die aan de roulettetafel denkt dat het balletje de vierde keer wel weer gunstig terecht zal komen omdat het dat de drie keer daarvoor ook deed. Deze *gambler's fallacy* is een van de vele cognitieve valkuilen. Natuurlijk trapt niet ieder mens even vaak in al die valkuilen, maar elk individu zal zo nu en dan ten prooi vallen aan sommige van die valkuilen. Dat is geen ramp, maar wel een reden om kritisch te zijn op de risico's van individuele intellectuele autonomie. We maken allemaal wel eens een denkfoutje. Benieuwd naar welke vooroordelen en valkuilen van het denken

er allemaal zijn? Scan de QR-code hiernaast en bekijk de lijst met uitleg, persoonlijke en maatschappelijke gevolgen.

1.8 Caroline Criado Perez' boek *Onzichtbare vrouwen: Licht op dubieuze data in een voor mannen ontworpen wereld* (2024).

Bekijk Perez'
Brainwash Talk

De man als standaard is levensgevaarlijk voor vrouwen

Ook in de wetenschap en de industrie zijn er grote blinde vlekken. Een voorbeeld daarvan is de *gender bias*. Deze denkfout houdt in dat de man gezien wordt als 'standaardmens'. Dat zie je terug in alledaagse ontwerpen, zoals smartphones die voor vrouwen vaak onhandig groot zijn omdat mannenhanden het uitgangspunt zijn. Minder alledaags, maar een stuk kwalijker, is dat het risico op hartfalen bij vrouwen groter is omdat medisch onderzoek zich tot voor kort vooral baseerde op mannenharten. Of het feit dat je als vrouw een veel grotere kans loopt om ernstig gewond te raken bij een auto-ongeluk dan als man. Dit valt deels te verklaren door het feit dat in crashtests met auto's dummy's worden gebruikt waarvan het lichaam is gebaseerd op dat van de gemiddelde man.²

Caroline Criado Perez schreef hierover het invloedrijke boek *Onzichtbare vrouwen: Licht op dubieuze data in een voor mannen ontworpen wereld*. Haar boek verscheen in meer dan dertig landen en vertalingen. Op het podium van Brainwash (omroep Human) doet Perez de oorzaak en gevolgen van deze fundamentele denkfout uit de doeken. Haar werk toont het belang van het zichtbaar maken van blinde vlekken en de kracht van samen denken.

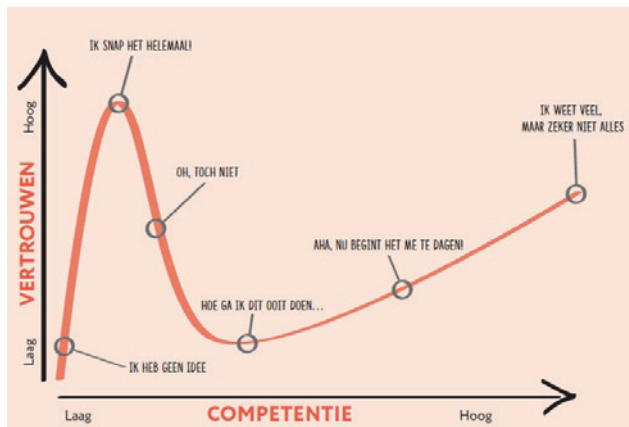
vlekken invullen en beperkingen aanvullen. Wie alleen omgaat met mannen, ontbreekt het aan vrouwelijk perspectief. Wie alleen omgaat met filosofen, vergeet misschien een economisch perspectief. En wie alleen rijkdom kent, weet niet waar arme mensen tegenaan lopen. Wie vertrouwt op de ervaringen van anderen, maakt zijn wereld en zijn kennis daarover dus groter.

Het beginner's bubble-argument

Tot slot kan de nadruk op individuele intellectuele autonomie ontaarden in zelfoverschatting. Als je een complex onderwerp gaat onderzoeken waar je nog weinig verstand van hebt, zul je in het begin bescheiden zijn over je eigen kennis hierover. Misschien weet je helemaal niks over aandelen en beleggen. Je kijkt een paar explainers en leest wat tips voor de beginnende belegger. Je leercurve is steil: van niets heb je opeens

een paar inzichten opgedaan en je krijgt al gauw een idee van wat beleggen is en hoe beleggen en aandelen werken. De eigen expertise wordt in dit stadium al snel overschat. Als je slechts een beetje van een onderwerp afweet, kun je namelijk nog niet goed inschatten wat je *niet* weet over het onderwerp. Hoewel je misschien snapt hoe de waarde van een aandeel bepaald wordt, hoe je aandelen kunt kopen en verkopen en dat meer risico meer rendement kan opleveren, heb je helemaal niet in beeld hoe inflatie en centrale banken invloed hebben. Als beginner overzie je niet het hele landschap. Dat leidt ertoe dat je meer zelfvertrouwen hebt over je kennis van het onderwerp dan gerechtvaardigd is. Oftewel, beginners zijn geneigd hun competentie te overschatten. Psychologen die dit fenomeen onderzochten noemen dit de *beginner's bubble*. Hoe meer je over het onderwerp leert, hoe beter je de complexiteit

² Uit onderzoek van het Amerikaanse National Highway Traffic Safety Administration, onderdeel van het ministerie van Transport, blijkt dat vrouwen bij frontale botsingen 46% meer kans hebben op letsel dan mannen. Bron: National Highway Traffic Safety Administration (NHTSA), *Study Affirms Need for Female Crash Test Dummy*, persbericht (8-01-2026).

1.9 De *beginner's bubble* wordt ook wel het Dunning-Kruger-effect genoemd. Dit effect werd geïntroduceerd in een artikel van sociaal psychologen David Dunning en Justin Kruger in 1999. De afbeelding (niet uit het artikel) geeft weer dat beginners hun competentie vaak te hoog inschatten.

en onzekerheden ziet. Je wordt je dus steeds bewuster van de grenzen van je eigen kennis en capaciteiten en je zult jezelf minder snel overschatten. Een klein beetje kennis kan bij zelfoverschatting soms gevaarlijker zijn dan geen kennis.

Bovendien loop je het risico oordelen te vellen over zaken waar je (te) weinig verstand van hebt. Als je dat doet, kun je zomaar verkeerde conclusies trekken, vaak ook nog eens zonder dat je dat zelf doorhebt. Vooral bij technische en complexe onderwerpen als het klimaat, medische kwesties of financiën is de kans groot dat leken die zelf op onderzoek uitgaan eerder worden misleid dan geïnformeerd.³ Zo bleek uit een onderzoek dat mensen die tijdens de coronapandemie positief stonden tegenover de slogan *Do Your Own Research* vaker misinformatie over COVID-19 geloofden dan mensen die zich niet met de slogan associeerden.³ Individuele intellectuele autonomie kan dus niet alleen leiden tot zelfoverschatting, maar ook tot complotdenken en een overdreven wantrouwige houding.

Samenvattend heeft individuele intellectuele autonomie dus drie problemen volgens critici:

- ze maakt kennis te zeldzaam en is eigenlijk altijd alsnog gebaseerd op vertrouwen op anderen;
- ze is beperkt;
- ze kan leiden tot zelfoverschatting, complotdenken en wantrouwen.

Deze argumenten leiden tot de conclusie dat er een alternatief nodig is voor het ideaal van individuele intellectuele autonomie: een ander ideaal dat recht doet aan het feit dat mensen onvermijdelijk op informatie van anderen moeten vertrouwen, beperkt zijn in wat ze kunnen waarnemen en beredeneren, en daarom veel van elkaar kunnen leren. Een ideaal waarin centraal staat dat mensen samen met elkaar en met hun omgeving nadenken en informatie verzamelen, verwerken en delen.

Heidi Grasswick: kenners zijn verbonden

De Noord-Amerikaanse filosoof Heidi Grasswick benadrukt in haar opvatting over kennis het belang van de gemeenschap en omgeving waarin kennis tot stand komt. Volgens Grasswick zijn we altijd afhankelijk van anderen bij kennisverwerving. Ze gaat daarmee in tegen de visie dat kennisverwerving een geïsoleerde aangelegenheid is, waarbij niet gekeken wordt naar de rol die de gemeenschap of omgeving speelt bij kennis. Achter dit verschil schuilt een fundamentele vraag uit de kentheorie: wie of wat is het **epistemisch subject**, oftewel: wie is degene die kennis bezit en welke kenmerken heeft die kenner? De **atomistische visie op kenners** gaat uit van *generieke individuen* die *zelfvoorzienend* zijn op het gebied van kennis. 'Generiek' wil zeggen dat ervan wordt uitgegaan dat de eigenschappen van een individuele kenner in grote lijnen hetzelfde zijn voor alle kenners. Met 'zelfvoorzienend' wordt bedoeld dat anderen buiten beschouwing kunnen worden gelaten bij onderzoek naar kennis. De analyse van Kant is hier een voorbeeld van.

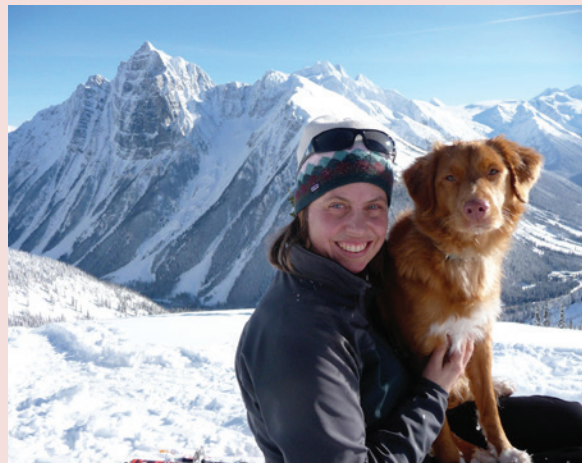
Grasswick stelt daar het idee van **individuele-in-gemeenschappen** als epistemisch subject tegenover. Ze ontkent het bestaan van individuele kenners niet, maar betoogt dat kennis alleen begrepen kan worden als je de context van het individu meeneemt. Kenners zijn altijd gesitueerd in een bepaalde context en kennis komt tot stand in interactie met anderen en de omgeving. In primaire tekst 2 legt ze uit wat dat betekent.

³ Cognitiefilosof Nathan Ballantyne en sociaal psycholoog David Dunning onderbouwen deze bewering in het artikel 'Skeptics Say, 'Do Your Own Research.' It's Not That Simple.' In *The New York Times* (3-1-2022).

⁴ Bron: Chris Barnard, *During Pandemic, Proponents of 'Doing Your Own Research' Believed More Covid Misinformation*, University of Wisconsin-Madison (15-08-2023).

Heidi Grasswick, in je eentje kom je nooit tot kennis

Je gender, de plek waar je woont, je plek in de maatschappij: ze hebben allemaal invloed op de manier waarop jouw kennis tot stand komt. Heidi Grasswick doet als sociaal en feministisch epistemoloog onderzoek naar de manier waarop de context en achtergrond van mensen kennis vormt en ook beperkt. Grasswicks opvatting is dat iedereen afhankelijk is van anderen voor kennis. Dat betekent dat je niet anders kunt dan vertrouwen op anderen. Zeker als het gaat om complexe onderwerpen als klimaatverandering, economie of gezondheid. Wie kennen we gezag toe en op basis waarvan? Als leek weet je per definitie minder dan een expert, en ook experts kunnen fouten maken. Hoe zoek je dan op een goede, verantwoorde manier naar kennis? Hoe bepaal je op een verantwoorde manier wie je vertrouwt?

1.10 Heidi Grasswick met haar hond Skeena. Naast filosoof is Grasswick ook hondentrainer.

Meer weten? Grasswick licht haar benadering toe in deze video over klimaatverandering, gesitueerdheid en verantwoord vertrouwen.

PRIMAIRE TEKST 2

Heidi Grasswick, *Individuen-in-gemeenschappen: op zoek naar een feministisch model van epistemische subjecten* (2004)

'*Individuals-in-Communities: The search for a feminist model of epistemic subjects*', in: *Hypathia* 19-3, p. 85-6, 99-106.

1 De vraag naar **epistemische subjecten** – oftewel:
wie is het die weet? – staat centraal in de epis-
temologie. Feministische epistemologen hebben
er al vroeg op gewezen dat een groot deel van de
5 klassieke epistemologie uitgaat van een sterk indivi-
dualistische opvatting van het epistemische subject.
Daarbij ging het hen niet alleen om het idee dat epis-
temische actoren individuen zijn, maar ook om de
specifieke manier waarop deze individuen worden
10 begrepen: als subjecten met kenmerken die feminis-
tische epistemologen en anderen als te abstract en
te atomistisch beschouwen. Deze algemene indivi-
dualistische opvatting van het epistemische subject
duid ik aan als de **atomistische visie op kenners**;
15 zij typeert epistemische subjecten als generieke en
zelfvoorzienende individuen.
Het is niet zo, zoals soms gedacht, dat feministen
per se bezwaar maken tegen het idee van kenners
als individuen. Nee, het gaat ze om specifieke ken-

20 merken van het atomistische model. Hun kritiek
wordt mede ingegeven door de spanning die er
bestaat tussen de centrale uitgangspunten van de
feministische epistemologie en de implicaties van
het atomistische model. Het is moeilijk, zo niet
25 onmogelijk, om vanuit het atomistische model
recht te doen aan feministische claims over de
gesitueerdheid van kenners, de invloed van machts-
relaties tussen kenners, en de diverse kenmerken
van onze gemeenschappen die de constructie van
30 kennis vormgeven. Zolang het epistemische subject
wordt opgevat als een atomistisch, geïsoleerd en
zelfvoorzienend individu, biedt dit model daarvoor
simpelweg te weinig ruimte.
Als alternatief model bepleit ik dat feministische
35 epistemologen kenners conceptualiseren als **indi-
viduen-in-gemeenschappen**. [...] Deze opvatting
houdt in dat kenners begrepen moeten worden als
ingebed in gemeenschappen, en dat onze epistemo-

logische analyse daarom moet vertrekken vanuit een
 40 veel socialere visie op individuen dan het atomistische model mogelijk maakt.
 Het model van kenners als individuen-in-gemeenschappen (hierna: het IinG-model) behoudt het idee
 dat kenners in de eerste plaats individuen zijn, maar
 45 verwerpt de veronderstelling dat de kenner generiek en zelfvoorzienend is. In plaats daarvan benadrukt het IinG-model de gesitueerde en interactieve aard van de kenner. Uit deze beschrijvende kenmerken van individuen-in-gemeenschappen volgt een specifiek normatief beeld van wat het betekent om een
 50 goede kenner te zijn. Goed kennen houdt in dat men zich kritisch verhoudt tot de leden en praktijken van de gemeenschappen waarvan men deel uitmaakt, en dat men – als onderdeel daarvan – positieve
 55 sociale relaties aangaat en onderhoudt, zowel binnen als buiten die gemeenschappen. Van belang is dat het IinG-model expliciet uitgaat van meervoudige gemeenschappen: het stelt niet dat kenners kennen dankzij hun betrokkenheid bij één specifieke
 60 gemeenschap. Nee, juist omdat elke gemeenschap specifieke eigenschappen heeft, en slechts beschikt over een beperkte set epistemische bronnen, is deelname aan meerdere gemeenschappen essentieel voor betere mogelijkheden tot kennen. [...]
 65 Ik onderscheid drie componenten van het IinG-model: de ontwikkelingsgerichte, de constituerende en de toekomstgerichte.

De ontwikkelingsgerichte component

70 Een van de meest betekenisvolle manieren waarop kenners individuen-in-gemeenschappen zijn, is dat ze opgroeien binnen gemeenschappen en daarin hun epistemische vaardigheden ontwikkelen. Veel feministische denkers hebben betoogd dat
 75 invloedrijke traditionele opvattingen van het zelf te veel de nadruk leggen op individuele autonomie en handelingsvermogen (agency) en onvoldoende oog hebben voor het belang van zorg en socialisatie bij de ontwikkeling van dat zelf. [...]
 80 Uit deze ontwikkelingsgerichte component van het IinG-model kunnen twee kernpunten worden afgeleid. Ten eerste zijn de ontwikkelingsgeschiedenissen van kenners binnen specifieke gemeenschappen essentieel voor de vorming van hun eigen set
 85 epistemische vaardigheden. Wat onze 'natuurlijke' biologische capaciteiten om te redeneren en kennen ook mogen zijn, de specifieke vormen die deze vermogens aannemen – en die ons in staat stellen te functioneren binnen onze sociale werelden –
 90 worden mede gevormd door onze sociale ontwikkelingsgeschiedenissen. [...]
 Ten tweede gaat het model er in meer algemene zin van uit dat epistemisch handelingsvermogen –

het vermogen om een actieve en reflectieve onderzoeker te zijn – geen aangeboren eigenschap is, maar het resultaat van een sociaal ontwikkelingsproces binnen een gemeenschappelijke context. Individen ontwikkelen hun epistemische handelingsvermogen door ervaringen waarin zij door
 100 anderen als kennende subjecten worden erkend, en door de daarmee samenhangende verwachtingen om anderen op hun beurt als kennende subjecten te erkennen.

De constituerende component

De constituerende component van het IinG-model beschrijft wie kenners zijn en wat zij doen als kenners. In tegenstelling tot het atomistische model, dat kenners voorstelt als individuen die beschikken
 110 over een generieke set vermogens die zij toepassen op (passieve) kennisobjecten, conceptualiseert het IinG-model kenners als individuen die gesitueerd zijn binnen gemeenschappen en die kennis verwerven door hun actieve betrokkenheid bij andere
 115 individuen-in-gemeenschappen. [...] Individuele kenners zijn uniek en onderscheiden zich van elkaar door hun specifieke levensgeschiedenissen binnen gemeenschappen en door de brede set epistemische vaardigheden die zij daarbinnen hebben
 120 ontwikkeld. Hun specifieke positionering en set epistemische vaardigheden begrenzen hun vermogen om de wereld zelfstandig te kennen. Om die reden moeten zij een beroep doen op anderen – en doen zij dat ook daadwerkelijk – om een redelijk begrip
 125 van de wereld te verwerven en om hun eigen bijdragen aan kennis te toetsen. De gedeeltelijke en gesitueerde aard van het epistemische gereedschap van individuele kenners verklaart echter slechts ten dele waarom interactie
 130 met andere individuen-in-gemeenschappen epistemisch van belang is. [...] Een fundamenteel onderdeel van kennen, en van het uitoefenen van epistemisch handelingsvermogen als reflectieve kenner, bestaat uit het omgaan met de
 135 standpunten en bijdragen van andere kenners. Dit vergt dat men deze tracht te integreren in het eigen interpretatiekader, onder erkenning van het feit dat anderen een zekere mate van epistemisch gezag dragen. De actieve, reflectieve kenner dient rekening
 140 te houden met de bijdragen van anderen, ongeacht de herkomst van verschillen in perspectieven en claims – verschillen die slechts ten dele zijn terug te voeren op variaties in epistemische vaardigheden en epistemisch gereedschap.

De toekomstgerichte component

Het IinG-model heeft ook implicaties voor hoe we 'goede' kenners moeten begrijpen, en verschaft daar-

mee een normatieve dimensie aan het model.

150 Het atomistische model ziet kenners als generieke en zelfvoorzienende individuen die beschikken over de vereiste epistemische vermogens. Daaruit zou normatief kunnen volgen dat individuen moeten proberen om sociale invloeden op hun epistemische

155 activiteiten en beoordelingen zoveel mogelijk te vermijden of ten minste te filteren.

Het linG-model stelt daar een veel socialere opvatting tegenover van wat het betekent een goede kenner te zijn. Dat wil zeggen: als we de ontwik-

160 kelingsgerichte en constituerende componenten van het model aanvaarden en kenners dus karakteriseren als historisch gesitueerde en interactieve wezens binnen gemeenschappen, betekent goed kennen voor deze individuen-in-gemeenschappen dat ze

165 zich kritisch moeten verhouden tot andere individu-

en-in-gemeenschappen. Kritische betrokkenheid is noodzakelijk wil men erin slagen de uiteenlopende sociale (en materiële) invloeden waarmee men in het proces van kennen wordt geconfronteerd, op

170 adequate wijze te beoordelen en te verwerken.

Omdat onze verbinding met de wereld – volgens de eerste twee componenten van het linG-model – diepgaand sociaal gemedieerd is, moet goed kennen door individuen dus plaatsvinden via hun kritische

175 omgang met de epistemische bijdragen en onderzoeksvragen van anderen. Zowel de beperkingen die gedefinieerd worden door de bijzonderheden van iemands eigen sociale positie, als meer in het algemeen het sociale karakter van ons individuele

180 epistemische handelingsvermogen dat we eerder bespraken, vragen om een kritische omgang met deze sociale bronnen.

VERWERKINGSVRAGEN

11. Leg met het begrip epistemisch subject uit waarom Grasswick tegen een atomistische visie op kenners is.

Er zijn drie argumenten tegen individuele intellectuele autonomie gegeven, namelijk dat individuele kennis:

- te zeldzaam is en altijd ook gebaseerd op vertrouwen op anderen;
- altijd beperkt is;
- kan ontaarden in intellectuele zelfoverschatting, overdreven wantrouwen en complotdenken.

12. Leg elk argument uit met een voorbeeld.

13. Welk argument is volgens jou het sterkst?

Onderbouw je antwoord.

14. In Grasswicks tekst spreekt ze over de ontwikkelingsgerichte en constituerende component. Geef bij beide componenten een argument waarom we uit moeten gaan van individuen-in-gemeenschappen als epistemisch subject.

15. Leg uit dat de toekomstgerichte component voortkomt uit de andere twee componenten.

16. Grasswick stelt in de primaire tekst dat kritische betrokkenheid van de kenner noodzakelijk is. Leg dit uit en leg ook uit waarom dit belangrijk is. Gebruik een voorbeeld in je antwoord.

Opgave 2: Het gevaar van een enkel verhaal

eindterm 6 en 7

Chimamanda Ngozi Adichie is een Nigeriaanse auteur die gedichten, toneelstukken en romans schrijft. Ze groeide op in Nigeria en verhuisde later naar de Verenigde Staten om te studeren. Met haar werk bereikt ze een miljoenenpubliek. Haar bekendste boek is *Americanah*, over twee geliefden die hun thuisland Nigeria verlaten om elders een vrijer leven op te kunnen bouwen, ver van de militaire dictatuur in Nigeria. In een van haar mediaoptredens vertelt ze over de rol van verhalen in haar jeugd.

“Toen ik begon te schrijven, rond mijn zevende, schreef ik [...] precies het soort verhalen dat ik zelf las: al mijn personages waren wit en hadden blauwe ogen, ze speelden in de sneeuw, aten appels en praatten veel over het weer, over hoe heerlijk het was dat de zon was doorgebroken. Dit terwijl ik in Nigeria woonde. Ik was nog nooit buiten Nigeria geweest. We hadden geen sneeuw, we aten mango’s en we praatten nooit over het weer, omdat dat niet nodig was.

[...]

Omdat ik alleen boeken had gelezen waarin de personages buitenlands waren, raakte ik ervan overtuigd dat boeken van nature over buitenlanders moesten gaan en over dingen waarmee ik me persoonlijk niet kon identificeren.

Dat veranderde toen ik Afrikaanse boeken ontdekte. Er waren er niet veel, en ze waren niet zo gemakkelijk te vinden als buitenlandse boeken. Maar dankzij schrijvers als Chinua Achebe en Camara Laye maakte ik een mentale omslag in mijn beeld van literatuur. Ik besepte dat mensen zoals ik, meisjes met een huid zo donker als chocolade, met kroeshaar dat niet in een paardenstaart kon, ook in boeken konden voorkomen. Ik begon te schrijven over dingen die ik herkende.

1.11 Chimamanda Ngozi Adichie tijdens haar TED-talk *The Danger of a Single Story* (2009).

Ik hield van de Amerikaanse en Britse boeken die ik las. Ze prikkelden mijn verbeelding en openden nieuwe werelden voor me. Maar het onbedoelde gevolg was dat ik niet wist dat mensen zoals ik in literatuur konden bestaan. Wat de ontdekking van Afrikaanse schrijvers voor mij deed, was dit: het redde mij van één enkel verhaal over wat boeken zijn.”⁵

17. Leg met het voorbeeld van Adichie uit dat kennis sociaal gesitueerd is.

Een van de drie argumenten tegen individuele intellectuele autonomie is dat individuele kennis beperkt is.

18. Beargumenteer of dat volgens jou ook het geval is bij Adichie.

19. Leg uit waaruit de ontwikkelingsgerichte en de constituerende component van kennis bestaat bij Adichie.

Kritische betrokkenheid is een noodzakelijke voorwaarde om een normatief goede kenner te zijn, volgens Grasswick.

20. Leg uit wat kritische betrokkenheid volgens jou moet inhouden. Beargumenteer vervolgens met deze uitleg of Adichie volgens jou een normatief goede kenner is.

⁵ Eigen vertaling van transcriptie van Chimamanda Ngozi Adichies speech *The Danger of a Single Story* op TEDGlobal 2009.

Opgave 3: Kennis van de aarde

eindterm 4 t/m 7

1.12 'Mad Mike' Hughes (2018).

Al in de oudheid stelden Griekse denkers zoals Pythagoras en Aristoteles dat de aarde bolvormig is, onder andere op basis van observaties zoals de kromming van de horizon en schaduwen bij maansverduisteringen. In de moderne tijd is wetenschappelijk overtuigend bevestigd dat de aarde inderdaad rond is, onder andere door satellietbeelden.

Ondanks het vele bewijs voor de bolvormige aarde ontstond in de 19e en 20e eeuw een kleine beweging van zogeheten *flat earthers*. Zij verwerpen de wetenschappelijke consensus en pleiten voor eigen observatie en wantrouwen tegenover autoriteit. Waaghals 'Mad Mike' Hughes is een van de mensen die kritisch was op het idee van een bolvormige aarde. Hij geloofde dat de aarde plat was en wilde zijn hypothese zelf bewijzen door haar met eigen ogen te gaan bekijken. In een interview zegt Hughes: "Dit is wat er mis is met de wereld vandaag de dag. Niemand weet meer wat echt is. [...] Dus ik bouw gewoon mijn eigen raket, zodat ik met mijn eigen ogen kan zien wat de vorm is van de wereld waarop we leven." Hughes kwam om het leven na een mislukte raketlancering in 2019.

- 21.** Beargumenteer of bij oordelen over de vorm van de aarde zelf denken volgens jou ten minste noodzakelijk is.
- 22.** Beargumenteer of de casus van Hughes volgens jou laat zien dat zelf denken wenselijk is. Ga hierbij in op twee van Kants argumenten voor de wenselijkheid van zelf denken.

- 23.** Leg uit hoe jij weet welke vorm de aarde heeft. Leg vervolgens uit of jouw rechtvaardiging een vorm van propositionele kennis, vertrouwdeheidskennis of beide is.

In de documentaire *Rocketman. Mad Mike's Mission to Prove the Flat Earth* wordt

Hughes' gevecht om aan te tonen dat de aarde plat is gevolgd. Met de QR-code hiernaast kun je de trailer van de documentaire bekijken.

Hughes zelf zegt in de documentaire niet te geloven in wetenschap. Maar een van de documentairemakers wijst de kijker er fijntjes op dat ook Hughes gelooft in wetenschap, omdat hij bij het voorbereiden van zijn raketlancering uitgaat van de natuurkundige formule: kracht gedeeld door massa is gelijk aan versnelling.

- 24.** Leg uit wat Grasswicks model van individuen-in-gemeenschappen inhoudt. Geef vervolgens twee argumenten dat Hughes ondanks zijn scepsis en eigen initiatief alsnog past in Grasswicks model.

Om de vorm van de aarde te onderzoeken hoef je jezelf niet naar de ruimte te schieten. Rond 240 v.Chr. ontdekte Eratosthenes dat in de stad Syene de zon op een bepaald moment recht boven je hoofd stond en er dus geen schaduw was, terwijl op hetzelfde moment in de stad Alexandrië wel een schaduw te zien was. Door de hoek van die schaduw te meten en de afstand tussen de twee steden te kennen kon hij berekenen dat de aarde bolvormig is én hoe groot die ongeveer is.

Dit experiment wordt jaarlijks herhaald in een educatief project waarbij leerlingen van scholen wereldwijd samenwerken om via schaduwmetingen op de evenaar en andere locaties de omtrek en vorm van de aarde te meten.

- 25.** Beargumenteer of leerlingen die meedoen aan het experiment volgens jou voldoen aan de normatieve dimensie van Grasswicks model van kennis. Beargumenteer vervolgens wie volgens jou het beste voldoet aan de normatieve dimensie van Grasswicks model van kennis: de groep leerlingen of Hughes.

De leerlingen kunnen worden opgevat als individuen-in-gemeenschappen, maar je kunt ook stellen dat ze individuele intellectuele autonomie hebben.

26. Leg uit dat Grasswicks model van individuen-in-gemeenschappen en Kants opvatting van individuele intellectuele autonomie elkaar niet uitsluiten.

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk staat vermeld, is kritisch denken een verplicht onderdeel van het curriculum op alle scholen, waarbij kritisch denken door Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) wordt gedefinieerd als “het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde afwegingen, oordelen en beslissingen”.⁶ Maar juist bij die zelfstandigheid kun je vraagtekens zetten.

Filosoof Catarina Dutilh Novaes geeft in *de Volkskrant* commentaar op de verhouding tussen eigen onderzoek en vertrouwen op een ander: “Een zekere mate van autonomie, waarbij je zelf claims checkt, is goed. Maar er komt een punt waarop je kennis tekortschiet en je een ander zult moeten

vertrouwen. [...]”

Ik ben niet van de stroming *Trust me, I’m a scientist*. Wetenschappers moeten ook de kern van hun onderzoek kunnen uitleggen aan leken. Een bepaalde mate van wetenschappelijke basiskennis onder de bevolking is zeer wenselijk, zodat mensen ook tot hun eigen conclusies kunnen komen. Zelfs samenwerkende wetenschappers begrijpen elkaars werk lang niet altijd tot in detail, [...] maar ze stellen elkaar wel kritische vragen. Hoe heb je dat experiment gedaan? Heb je het experiment herhaald om te kijken of er dan hetzelfde resultaat uit komt? Daardoor verwerf je kennis op basis van zowel je eigen redeneringsvermogen als sociaal vertrouwen in iemands expertise.”⁷

27. Beargumenteer hoe onderwijs volgens jou kan bijdragen aan meer individuele intellectuele autonomie van leerlingen. Gebruik in je antwoord:

- een definitie van individuele intellectuele autonomie;
- de definitie van kritisch denken van SLO;
- de opvatting van Dutilh Novaes.

Discussie

Kants uitspraak: “*Sapere aude*” (“Durf te denken”) was typerend voor de filosofie van de verlichting. Je kunt je afvragen of dit motto zijn beste tijd gehad heeft. Individuele intellectuele autonomie is nog steeds een groot goed, maar het moet niet doorslaan in zelfoverschatting en complotdenken. Misschien is het tijd voor een nieuw motto?

28. Bespreek of en in hoeverre Kants motto zelf te denken zijn beste tijd gehad heeft.

29. Kun je een motto bedenken dat past bij deze tijd? Een leus waarbij kritische betrokkenheid samen gaat met de moed tegen de stroom in te gaan? Wees creatief! Het kan helpen om bestaande reclameslogans te nemen en die te bewerken. Denk bijvoorbeeld aan: “Geniet, maar drink met mate”; “Heb moed, maar denk met mate.”

1.13 Poster van Loesje over zelf denken.

⁶ Zie voetnoot 1 over kritisch leren denken in het Nederlands onderwijs volgens SLO.

⁷ Tonie Mudde, ‘Stuntman ‘Mad Mike’ Hughied omgekomen bij mislukte raketlancering’, in: *de Volkskrant* (30-8-2019).

THEMA 3:

DENKEN MET MEDIA

“De inhoud of boodschap van een bepaald medium is ongeveer net zo belangrijk als de papieren tekst op de buitenkant van een atoombom.”¹

- Marshall McLuhan -

¹ Uit: *Playboy* (maart 1969).

**Kijken, lezen, denken
bij dit thema**

**Begrippen
bij dit thema**

medium/media
symbolische uitwisseling
simulacrum/simulacra
hyperrealiteit
extase
extended mind
extended belief
reliabilisme
Google-weten
begrijpen/begrip
epistemische bubbel
echokamer
sociaal-epistemische herstart
epistemisch gaslighten
epistemisch kader
echoën

**Filosofen bij
dit thema**

Marshall McLuhan (1911-1980)
Neil Postman (1931-2003)
Jean Baudrillard (1929-2007)
Andy Clark (1957) en
David Chalmers (1966)
Michael Lynch (1966)
C. Thi Nguyen (1977)
Gaile Pohlhaus jr.

Video Killed the Radio Star (The Buggles)

The Buggles' *Video Killed the Radio Star* (1979) gaat over de overgang van een luister- naar een beeldcultuur. Door technologische innovaties werden muziekvideo's steeds populairder en belangrijker dan radio. Artiesten moesten niet langer alleen goed klinken, ze moesten er ook goed uitzien. MTV UK, een zender voor muziekvideo's, opende in 1981 met dit nummer van The Buggles als knipoog naar de veranderende mediacultuur. Maar in 2025 was de zender ingehaald door de nog directere beeldcultuur van YouTube en TikTok. De laatste videoclip die werd uitgezonden was opnieuw *Video Killed the Radio Star*. De cirkel was hiermee rond. Door de QR-code hiernaast te scannen, kun je de videoclip van *Video Killed the Radio Star* bekijken.

BUGGLES
“video killed the radio star”

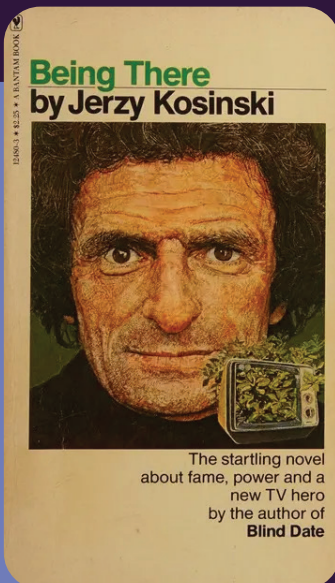

Being There

In deze satirische roman, verfilmd in 1979, wordt een eenvoudige tuinman per ongeluk aangezien voor een politiek genie. Hij wordt een soort goeroe, omdat mensen denken dat er achter zijn simpele opmerkingen over tuinieren grote wijsheden schuilgaan. Door het gebrek aan diepgang en de focus op soundbites ontstaat er een vorm van desinformatie: de burger heeft het idee dat hij iets diepzinnigs leert, terwijl hij eigenlijk

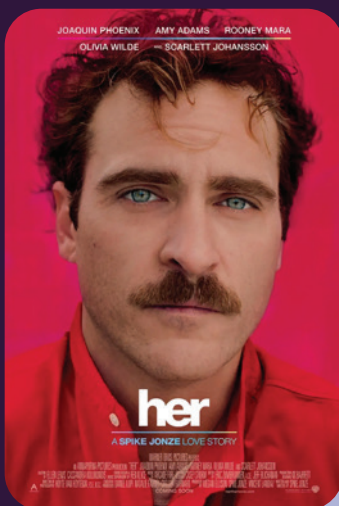
holle slogans hoort. Je kunt via de QR-code de trailer van de verfilming bekijken.

Briljante kunstenaar of simpele schoonmaakrobot?

Het sci-fi-verhaal *Zima Blue* (bekend van de Netflixserie *Love, Death & Robots*, 2019) vertelt over de briljante kunstenaar Zima. Hij onthult aan het einde van zijn leven dat hij ooit een simpele robot was, ontworpen om een zwembad schoon te maken. Door talloze aanpassingen en updates is hij een indrukwekkende cyborg geworden, die met zijn kunst op zoek gaat naar de

waarheid. Door al die veranderingen weet hij zelf niet meer wie hij is: mens of machine. Als laatste kunstwerk ontmantelt hij zichzelf volledig en wordt opnieuw een simpele schoonmaakrobot. Uiteindelijk voelt hij zich meer thuis bij het uitvoeren van één eenvoudige taak dan bij het complexe leven dat hij eerder had.

Her

In de film *Her* (2013) wordt hoofdpersoon Theodore verliefd op zijn geavanceerde AI-assistent Samantha, een soort Siri uit de toekomst. Zij sorteert niet alleen zijn e-mails, maar luistert ook echt naar hem, denkt en voelt met hem mee en begint zelfs met hem te flirten. AI-Samantha weet altijd precies wat Theodore wil en waar hij behoefte aan heeft, omdat ze zijn persoonlijkheid kan spiegelen. Theodore en zijn computersysteem krijgen een relatie, waarin ze veel van elkaar leren. Maar:

hoe echt is die relatie? Kan een computersysteem wel gevoelens hebben? En is Theodore niet eigenlijk in de ban van een spiegel van zichzelf? De makers van toen konden niet weten hoe sterk hedendaagse AI-modellen op hun Samantha zouden lijken.

Het verraad van de beelden

De Belgische kunstenaar René Magritte stelt met zijn schilderij *Het verraad van de beelden* uit 1929 dat een afbeelding nooit het fysieke object is. We kijken niet naar een echte pijp ("Ceci n'est pas une pipe"), maar naar een afbeelding van een pijp. Voor Magritte bestaat de echte pijp buiten het schilderij. Met de mediacultuur van nu zijn er mensen die daar anders over denken, zoals Baudrillard. Hij zegt dat in onze mediacultuur het beeld is veranderd in een simulacrum: een kopie die de realiteit heeft opgeslokt. In deze hyperrealiteit is er geen originele pijp meer nodig: het beeld is de enige werkelijkheid die we nog ervaren.

Wie is er in control?

Je bent met een vriendin aan het facetimen om te brainstormen over een belangrijk schoolproject. Maar terwijl zij praat, poept er boven in je scherm een notificatie van Instagram op. Je tikt er onbewust op, een video start en binnen drie seconden ben je vergeten wat je vriendin net probeerde uit te leggen. Je wilde FaceTime gebruiken als hulpmiddel om samen te werken, maar de meldingen op je telefoon dwingen je aandacht ergens anders heen.

Dit soort dagelijkse momenten passen bij het thema van dit hoofdstuk: zijn media neutrale instrumenten die we volledig naar onze eigen hand kunnen zetten om informatie uit te wisselen, of sturen media ons in hoe we communiceren, nadenken en met elkaar omgaan? Zijn wij de regisseurs van onze digitale wereld of wordt ons denken geregisseerd door onze apps en schermen? Het onderzoeken van deze invloed op onze geest is de kern van de mediafilosofie.

Wanneer we het hebben over 'media' kan dit staan voor oudere, traditionele media, zoals kranten, radio en televisie, maar ook voor nieuwe media, zoals sociale-mediaplatforms, internetfora en AI-diensten. In dit thema lees je de opvattingen van denkers over media als informatietechnologieën: middelen om boodschappen mee over te brengen.

Kwestie 3.1 stelt de vraag hoe media ons denken vormen. Een kort bericht op X dwingt ons brein tot een andere manier van informatie verwerken dan een dik boek. Bovendien verwarren we entertainment vaak met informatie. En wat doet de overvloed aan beelden die via massamedia tot ons komt met ons denken?

Kwestie 3.2 onderzoekt of we meer of minder weten door internet. We hebben de hele wereld aan informatie in onze broekzak. Wat doet dat met onze intelligentie? Betekent informatie opzoeken op een scherm dat je de wereld ook echt begrijpt?

Kwestie 3.3 draait om online-informatiebubbels. Is een omgeving waarin iedereen hetzelfde denkt een bedreiging of juist een kans voor kennis en begrip?

Kwestie 3.1: Hoe vormen media het denken?

Wat als elke persoon in je leven, van een toevallige voorbijganger op straat tot je beste vriend en je eigen moeder, zonder dat je het weet een acteur is? Dat is het bestaan van Truman Burbank in de film *The Truman Show* (1998). Truman leeft als een doorsnee-Amerikaan in het paradijselijke stadje Seahaven. Wat Truman niet weet, is dat zijn leven 24 uur per dag live wordt uitgezonden en dat het de populairste televisieshow ter wereld is. Er zijn 5000 verborgen camera's die hem overal volgen; onder andere in de spiegel van zijn badkamer, in de knopen van zijn jas en in de straatverlichting. Alles in Seahaven is tot in het kleinste detail ontworpen om echt te lijken. De lucht is een geschilderd plafond en de zee wordt aangestuurd door machines. Tussen emotionele scènes door maken de acteurs reclame voor producten door ze recht in de camera te houden, waardoor Trumans werkelijkheid naadloos overloopt in een commerciële boodschap.

The Truman Show maakt goed zichtbaar hoe media mensen kan beïnvloeden. De film toont hoe televisie ons denken stuurt, waarbij alleen amusement

3.1 Scène uit *The Truman Show* (1998). Truman wordt zonder dat hij het doorheeft gefilmd via een camera in zijn badkamerspiegel.

nog belangrijk is en de grens tussen echt en onecht definitief vervaagt. Trumans zelfstandig denken wordt vrijwel onmogelijk gemaakt door de media die de kaders van zijn leven bepalen. Wij leven niet in een strak geproduceerde filmwereld zoals Truman, maar ook wij worden beïnvloed door media. De drie filosofen in deze kwestie hebben verschillende ideeën over de invloed van media op ons denken.

Standpunt 1 is van Marshall McLuhan. Hij was een van de eerste filosofen die onderzocht hoe media onze manier van waarnemen en denken veranderen en legde daarmee het fundament voor de media-filosofie. Hij zag media als uitbreidingen (extensies) van onszelf en onze zintuigen. Volgens McLuhan is de techniek zelf belangrijker dan de inhoud van de boodschap die we willen overbrengen. De manier waarop technologie mensen met elkaar verbindt en de schaal waarop dat gebeurt, vormen en sturen de maatschappij, onze interacties en ons bewustzijn.

Standpunt 2 is het standpunt van Neil Postman. Volgens hem maken massamedia de manier waarop we aan waarheidsvinding doen steeds meer tot een vorm van vermaak. In een door amusement gedomineerde omgeving wordt informatie volledig versnipperd: een tragische gebeurtenis of serieus nieuwsbericht kan direct worden opgevolgd door een vrolijke, commerciële reclame. Waarheid is in zo'n cultuur niet langer gebaseerd op objectieve feiten of logische argumenten, maar op de directe emotionele impact die informatie op de kijker heeft.

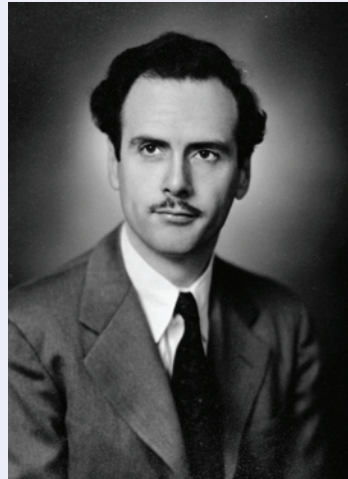
Standpunt 3 komt van Jean Baudrillard. Hij beargumenteert dat onze moderne mediacultuur is opgebouwd uit simulacra: kopieën van een realiteit die nooit echt heeft bestaan. Binnen deze hyperrealiteit is het onderscheid tussen wat echt en wat nep is volledig betekenisloos geworden. We worden overspoeld door een constante stroom aan beelden en informatie, waardoor de diepere, oorspronkelijke betekenis van de werkelijkheid verloren gaat.

Hoewel deze denkers schreven vóór het internet bestond, is hun werk actueler dan ooit. McLuhans extensies zitten nu in onze smartphones, Postmans fragmentatie bereikt een hoogtepunt in snelle TikTok-feeds en Baudrillards hyperrealiteit domineert onze digitale schermen. Moderne media maken kritisch nadenken over onze intellectuele autonomie noodzakelijker dan ooit.

3.1.1 Het medium is de boodschap

Standpunt 1: Media bepalen niet alleen wat we denken, maar ook hoe we denken (McLuhan)

3.2 Marshall McLuhan in 1945.

Marshall McLuhan: een digitaal wereldwijd dorp

De jaren 1960 waren een tijd van grote veranderingen. Ten eerste was er een drastische mediarevolutie: korrelige zwart-witbeelden maakten plaats voor felle kleuren op de televisie. Daarnaast veranderde er veel op cultureel gebied: emancipatie, jazz en een zelfbewuste jeugdcultuur kregen een belangrijke rol in de wereld. De Canadese filosoof Marshall McLuhan, vaak 'vader van de mediastudies' genoemd, merkte dat hij maar weinig van de wereld van zijn studenten begreep, terwijl hij slechts een paar jaar ouder was. Daarom besloot hij die wereld te gaan onderzoeken en koos daarbij voor een unieke invalshoek. In plaats van zich te richten op de boodschappen die via de media werden verspreid, besloot hij de technologische ontwikkelingen op zichzelf te bestuderen. Hij stelde dat de technologie (het medium) fundamenteel verandert wat het betekent om mens te zijn, ongeacht de inhoud. McLuhan voorspelde dertig jaar voor de doorbraak van het internet al de komst van een wereldwijd netwerk. Hij concludeerde dat elektronische media de mensheid weer zouden verenigen in een soort wereldwijd dorp, waarbij mensen elkaar opzoeken in nieuwe stamverbanden.

3.3 Afstand en tijd vallen weg door elektronische media; je bent niet zomaar toeschouwer van een gebeurtenis, maar het is alsof je er zelf bij bent.

Marshall McLuhan (1911-1980) ziet **media** als extensies (uitbreidingen) van de mens. Ze helpen ons om dingen sneller of krachtiger te doen. Voor McLuhan betekenen de woorden ‘medium’ en ‘technologie’ hetzelfde. Hij maakt daarbij onderscheid tussen twee soorten media.

Mechanische media zijn uitbreidingen van een specifiek lichaamsdeel. Dat lichaamsdeel wordt daarvoor enorm verstrekt. Het wiel is bijvoorbeeld een extensie van de voet, de hamer een extensie van de arm en het boek een extensie van het oog. Terwijl je voet je maar een paar kilometer verder kan brengen, vergroot het wiel je actieradius naar honderden kilometers. Je vuist kan een spijker niet in het hout slaan, de hamer als verlengde arm doet dat moeiteloos. In plaats van alleen te kijken naar wat er nu voor je neus gebeurt, stelt een boek je oog in staat om informatie uit andere tijden en plaatsen te zien.

Elektronische media zijn uitbreidingen van ons hele centrale zenuwstelsel – onze gedachten en impulsen. Waar een boek alleen je oog gebruikt, spreekt tv je gehoor en zicht tegelijk aan. Afstand en tijd vallen weg door elektronische media. Je kunt via een livestream bij een concert aan de andere kant van de wereld zijn. Dankzij een smartphone heb je direct toegang tot alle informatie ter wereld. Het is alsof je brein verbonden is met een wereldwijd web.

The medium is the message

Volgens McLuhan verandert het medium dat we gebruiken, bijvoorbeeld TikTok of een krant, ons gedrag en ons denken – meer dan de inhoud (de specifieke video die of het artikel dat we bekijken) ons

gedrag en denken beïnvloedt. Het gaat er niet om wat er wordt gezegd, maar hoe de techniek onze manier van communiceren verandert. “*The medium is the message*”, stelt McLuhan daarom.

Stel je voor dat je een bericht wilt versturen. McLuhan zegt dat het niet zozeer gaat om wat je zegt, maar om het middel dat je kiest. Een handgeschreven brief dwingt de ontvanger om rustig na te denken, alleen te zijn en het geduld te hebben om een lang antwoord op papier te zetten. Een bericht via Snapchat dwingt de ontvanger daarentegen om snel te kijken en direct kort te reageren, zonder daar lang of diep over na te denken. Volgens McLuhan is de inhoud van een brief of een Snapchat minder belangrijk dan het medium. Het medium (de brief of de app) beheerst je gedrag en hoe je met anderen communiceert.

Veel mensen denken dat een medium gewoon een hulpmiddel is dat je goed of fout kunt gebruiken, maar McLuhan is het daar niet mee eens. Media kunnen niet neutraal zijn, omdat het medium zelf bepalend is voor hoe wij denken, wat we waarnemen en hoe de maatschappij is ingericht. Dit komt door de manier waarop het medium menselijke vermogens uitbreidt en communicatie structureert. De techniek dringt ons bepaalde structuren en denkwijzen op, of we dat nu willen of niet. Deze bedwelmende werking van media vermindert je autonomie, omdat je niet doorhebt dat je denken wordt beïnvloed. Door te begrijpen hoe media werken, kunnen we onze autonomie terugwinnen, denkt McLuhan.

Medium, inhoud en context

‘Medium’ en ‘inhoud’ lijken in de theorie van McLuhan misschien twee totaal verschillende dingen, maar hij ziet dat anders. Hij gebruikt ‘medium’ breed: ook gesproken taal is een medium waarmee mensen betekenis overbrengen en hun ervaring vormgeven. Voor hem is de inhoud van een medium daarmee altijd weer een ander medium: spraak is de inhoud van schrijven, geschreven tekst is de inhoud van een boek, muziek is de inhoud van de radio. De vorm van een nieuw medium bepaalt hoe we de inhoud ervan ervaren. Muziek op de radio voelt bijvoorbeeld heel anders dan muziek tijdens een live concert.

De effecten van een medium hangen ook af van de context: het bestaande medialandschap waarin een nieuw medium wordt geïntroduceerd. Zo heeft de

3.4 Een griot is een West-Afrikaanse dichter, zanger en muzikant. Hij is in de orale cultuur de bewaarder van mondeling overgebrachte geschiedenis.

introdactie van film in typografische samenlevingen (samenlevingen waarin het geschreven woord centraal staat) andere effecten gehad dan in orale samenlevingen, waarin spreken het dominante medium is. McLuhan verwijst naar een onderzoek waarin wordt gesuggereerd dat mensen in een typografische samenleving (zoals in West-Europa) bij de introductie van het medium film makkelijker meedingen in het lineaire verhaal dan mensen uit orale samenlevingen (zoals die op sommige plekken in West-Afrika). Daarnaast keken mensen in een orale samenleving op een andere manier naar film: ze keken niet in stilte naar het beeld, maar reageerden hardop en praatten en zongen mee. Volgens McLuhan bepalen bestaande media en de bijbehorende culturele gewoonten en tradities mede hoe mensen nieuwe media ervaren en gebruiken.

De introductie van een nieuw medium verandert ook de betekenis en effecten van al bestaande media. Radio ging zich na de introductie van televisie bijvoorbeeld meer richten op muziek, terwijl er voorheen ook verhalen en hoorspelen op uitgezonden werden.

3.5 (boven) Tijdens scrollen vergeet je snel de tijd. Je wordt door algoritmes die zich precies aanpassen aan jouw interesses verleid om door te blijven scrollen.

3.6 (onder) Ook een goed boek kan je alles om je heen doen vergeten. Bij een meeslepend verhaal wil je alleen maar verder lezen.

Volgens McLuhan moet je media daarom altijd in hun onderlinge samenhang bestuderen.

In de ban van... jezelf?

Misschien heb je het zelf weleens meegemaakt: je wilt even één filmpje kijken en ineens ben je anderhalf uur verder. Je komt in een soort trance tijdens het scrollen. Je bent fysiek wel aanwezig, maar je geest is verdoofd voor tijd en omgeving. Omdat een medium een extensie van de mens is, ben je in deze situatie eigenlijk in de ban van een deel van jezelf, je eigen smaak en je interesses, uitvergroot door het algoritme. McLuhan vergelijkt dit effect met wat er in de Griekse mythe met Narcissus gebeurt. Narcissus was zo verdoofd door het beeld van zichzelf dat in het water weerspiegeld werd dat hij niet doorhad dat hij naar zichzelf keek. Hetzelfde geldt voor ons wanneer we onze moderne media gebruiken. Ook mechanische media kunnen een vergelijkbaar effect veroorzaken. Zo kan een roman je in een andere wereld brengen, waardoor je het besef van ruimte en tijd verliest.

3.7 De Duitser Johannes Gutenberg vond rond 1450 de losse metalen letters uit, waardoor drukken eenvoudiger, sneller en goedkoper werd.

Media veranderen de samenleving

Media beïnvloeden niet alleen wat en hoe we denken, maar ook hoe we ons organiseren in onze samenleving. McLuhan laat aan de hand van de boekdrukkunst en de televisie zien hoe hij denkt over de invloed van verschillende media op onze cultuur.

De boekdrukkunst, een voorbeeld van mechanische technologie, leidde tot een enorme uitbreiding van kennis, omdat boeken vanaf toen in massaproductie konden worden gemaakt. Maar boeken leidden ook tot meer fragmentatie: kennis wordt nu opgedeeld in losse stukjes die je een voor een tot je kunt nemen, met gescheiden onderwerpen en vakgebieden. Een leescultuur leidde tot individualisme: een boek lees je in je eentje, in tegenstelling tot een verhaal dat je aan anderen vertelt. De leescultuur bevorderde ook een afstandelijke, observerende houding. Als lezer kun je een gebeurtenis volgen zonder er zelf bij betrokken te zijn. Deze afstand paste bij het streven naar objectiviteit dat populair werd. Ten slotte leidden boeken tot lineair denken, omdat ze regel voor regel en pagina voor pagina gelezen werden.

Televisie, een voorbeeld van een elektronisch medium, zorgde voor heel andere effecten. Televisie bracht juist mensen samen: ervaringen worden gedeeld, bijvoorbeeld wanneer er een live-evenement zoals de Olympische Spelen op televisie te zien is of wanneer

iedereen dezelfde serie op Netflix kijkt. In de samenleving vormen zich groepen via gedeelde emotionele ervaringen, zegt McLuhan. Informatie wordt dankzij de tv ook als een geheel begrepen, in plaats van in losse stukjes; waar een boek informatie stap voor stap aanbiedt, komen bij televisie beeld, geluid en gebeurtenissen tegelijk binnen. Daardoor ervaart de kijker de informatie meer als één samenhangend geheel.

Als een medium een schadelijk effect heeft, kunnen we dat volgens McLuhan tegengaan door bewust een ander medium te gebruiken dat een tegenovergesteld effect heeft. Jongeren kopen bijvoorbeeld tegenwoordig weer meer vinylplaten als direct tegenwicht voor de digitalisering. Volgens kenners zoekt de jeugd het tastbare aspect dat online ontbreekt.²

?

VERWERKINGSVRAGEN

1. McLuhan deelde media in twee soorten in.
  - a. Noem beide soorten media.
  - b. Noem per soort een voorbeeld.
  - c. Leg het verschil uit met betrekking tot de vormende effecten op mens en samenleving.

² <https://nos.nl/artikel/2572492-kwart-jongeren-kocht-vorig-jaar-vinyl-houden-de-branche-in-leven>

VERWERKINGSVRAGEN

2. Sommige mensen klagen dat filmpjes op social media nergens over gaan. Leg met de uitspraak: "The medium is the message", uit hoe McLuhan daarover zou oordelen.
3. Sommige docenten zeggen: "Een smartphone is maar een hulpmiddel. Het nut daarvan hangt af van of de leerling hem gebruikt om online haar rooster te checken of om te gamen."
  - a. Waarom zou McLuhan dit een naïeve opvatting noemen?
  - b. Leg uit dat de introductie van de smartphone in verschillende contexten andere effecten heeft. Gebruik in je antwoord het begrip 'medialandschap'.
4. Sinds enkele jaren hoor je soms het woord smombie: een samentrekking van de woorden smartphone en zombie. Het wordt gebruikt voor mensen die steeds op hun smartphone kijken en zo hun omgeving amper nog waarnemen, ook tijdens het lopen. Beargumenteer of McLuhan volgens jou positief of negatief zou denken over smombies.

3.8 Grappig bedoeld waarschuwingsbord in Oostenrijk.

5. McLuhan beschrijft ook schadelijke effecten van media. Je kunt bijvoorbeeld bedwelmd raken door media.
  - a. Geef hiervan een eigen voorbeeld dat past bij de samenleving van nu.
  - b. Bedenk een manier waarop je deze kwaal kunt genezen.

Opgave 1: Op het grote scherm *eindterm 13*

Lees onderstaand gedicht van Erik Jan Harmens (2026).

SUPPORTER

Ik zat een voetbalwedstrijd te kijken en zag hoe een supporter naar het grote scherm in het stadion keek en zag dat hij in beeld was.

Hij ging niet juichen, hij ging niet zwaaien, nee: hij filmde het met zijn telefoon. Dat ie in beeld was.

Alleen filmde hij nu niet meer dat hij in beeld was. Nu filmde hij dat hij filmde dat hij in beeld was.

6. McLuhan stelt dat de werking van een medium belangrijker is dan de inhoud van de communicatie. Leg uit hoe je dit idee kunt toepassen op de gedragsverandering van de supporter op het moment dat hij zichzelf op het grote scherm ziet.
7. Volgens McLuhan is de inhoud van een medium altijd een ander medium. Hoe komt deze gelaagdheid tot uiting in de laatste drie regels van het gedicht?
8. McLuhan beschrijft een verschil tussen de individualiserende werking van boeken en het gezamenlijke bewustzijn van elektronische media. Beargumenteer met het voorbeeld van de supporter die zichzelf filmt op het scherm of jij het met dit verschil van McLuhan eens bent.
9. Leg aan de hand van het gedicht uit waarom de botsing van verschillende media aansluit bij McLuhans opvatting over de context van een medium.

3.1.2 We amuseren ons kapot

Standpunt 2: Het medium televisie zorgt voor een gefragmenteerd en triviaal wereldbeeld (Postman)

De filosoof Neil Postman (1931-2003) bouwt voort op het werk van Marshall McLuhan. Zo zegt hij, passend bij het credo *the medium is the message*: “Je kunt geen politieke filosofie bedrijven op televisie. De vorm staat de inhoud in de weg.”³ Maar Postman heeft ook stevige kritiek op zijn voorganger. Hij vindt dat McLuhans *the medium is the message* aangepast moet worden. Volgens Postman is *message* verwarrend, omdat de vorm van

een medium helemaal geen specifieke boodschap verzendt. Hij stelt dat media ons hun eigen specifieke interpretatie van de werkelijkheid opleggen, alsof je door een bepaalde bril naar de werkelijkheid kijkt. Postman focust zich op de culturele gevolgen van media.

Postman betoogt dat de media bepalen hoe we denken en wat we als waarheid beschouwen. Dit werkt ook door in andere domeinen van de samenleving. De media bepalen zo de epistemologie van onze cultuur. Hoe we redeneren hangt af van het dominante medium van een bepaalde tijd. Onze maatstaf voor wat ‘kennis hebben’ en ‘waarheid’ betekenen, is verschoven van diepgang en kwaliteit naar snelheid en kwantiteit door veranderingen in de media, volgens Postman.

cultuur	centraal medium	methode van waarheidsvinding	gevolg
orale cultuur	het gesproken woord (mythen, verhalen)	geheugen: het accuraat herinneren en herhalen van tradities en spreken	sterk collectief geheugen
typografische cultuur	het geschreven woord (boeken, kranten)	rationele argumentatie: het logisch kunnen volgen en toetsen van een betoog	lange concentratieboog
beeldcultuur	het visuele (televisie, social media)	geloofwaardigheid van het beeld: de emotionele of spectaculaire impact bepaalt de overtuigingskracht	vluchtigheid

Neil Postman: vermaak boven alles

In zijn invloedrijke werk *Amusing Ourselves to Death* (1985) vergelijkt mediafilosoof Neil Postman de twee dystopische romans *1984* van George Orwell (1949) en *Brave New World* van Aldous Huxley (1932). Orwells boek gaat over onderdrukking door een totalitaire staat. Bij Huxley gaat het om iets anders: “de menselijke hang naar verdoofde gelukzaligheid, een moderne cultuur die nieuwe technologie inzet om alle scherpe kantjes van het bestaan af te vlakken en ‘ervaringen’ kunstmatig te fabriceren, het verlangen naar een onophoudelijke flow waar alles draait om wezenloze wellness”⁴. Volgens Postman is Huxleys toekomstvisie waarheid geworden: ons kritisch denkvermogen verdwijnt niet door censuur, zoals

3.9 Neil Postman met zijn boek *Amusing Ourselves to Death* (1985).

in *1984*, maar doordat we liever vermaakt worden dan ons bezighouden met serieuze zaken.

3 *Amusing Ourselves to Death*, blz. 7.

4 Bas Heijne: *Inleiding*. In: Aldous Huxley: “De tijd van de oligarchen”, vertaald door Thomas Heij. Amsterdam: Prometheus, 2026, blz. 8-9.

3.10 (links) Joe Biden, voormalig president van de Verenigde Staten, struikelt op een vliegtuigtrap. De Republikeinse Partij bleef dit beeld lange tijd herhalen, als bewijs dat hij niet geschikt was als president.

3.11 (rechts) Biden en zijn team lieten zelf natuurlijk heel andere beelden zien. De officiële presidentsfotograaf maakte in de verkiezingscampagne bijvoorbeeld deze foto van een krachtige Biden, die spreekt in de stromende regen.

In een beeldcultuur wordt iets als waar of overtuigend beschouwd als het er goed uitziet of de juiste emotie oproept. Politici die er op beeld ongemakkelijk uitzien, worden door het publiek afgeserveerd, ongeacht of hun feitelijke argumenten sterker zijn dan die van hun tegenstanders. De waarheid binnen een beeldcultuur zit in het voorkomen, niet in woorden.

Televisie maakt het publieke debat tot amusements theater

Postman is geen relativist, want hij vindt niet alle vormen van waarheidsspreken even waardevol. Hij waarschuwt dat goede manieren van denken verloren kunnen gaan door nieuwe media. Hij is vooral bekend om zijn kritiek op de Amerikaanse televisie in de twintigste eeuw.

Televisie draait om vermaak, zegt Postman. Dit is op zich niet erg, totdat andere sectoren ook leuk moeten worden om de aandacht vast te houden. Televisie krijgt dan een verwoestende invloed op bijvoorbeeld de politiek, het maatschappelijk debat en het onderwijs, omdat de dominante rol van televisie ervoor zorgt dat we vinden dat deze zaken ons ook moeten amuseren. Postman zegt daarom dat televisie de kwaliteit van het publieke debat (zie ook 4.1.1 over het publieke debat) aantast: het publieke debat wordt van vrijplaats waar ideeën rationeel worden uitgewisseld en ontwikkeld dankzij televisie een theater vol onzinnig amusement.

Postman maakt dit duidelijk aan de hand van het

televisiejournaal. Hij schrijft in primaire tekst 7 over de epistemische gevolgen van de rol van de nieuwslezer: de waarheid wordt niet bepaald door feiten, maar door het uiterlijk van de nieuwslezer. Volgens Postman dreigt hiermee een terugkeer naar het verleden: we beoordelen de boodschap aan de hand van de boodschapper, net zoals in de oudheid, toen boodschappers van slecht nieuws uit de stad werden verbannen. (Al werden boodschappers toen op de inhoud van hun berichten be- of veroordeeld, en niet op hun uiterlijk zoals televisie-nieuwslezers.) Postman koppelt dat aan de, volgens hem gevaarlijke, *ad hominem*-argumententatie, waarbij mensen wat iemand zegt beoordelen op basis van diens (vervelende of juist positieve) eigenschappen. Verder zijn de lengte van nieuwsitems en de wijze waarop deze in beeld worden gebracht, bepalend voor de epistemologie van onze cultuur: het nieuws op tv bestaat uit losse, korte berichten zonder onderling verband. Er is geen ruimte voor diepgang of serieuze analyses. Het resultaat is een wereldbeeld dat versnipperd en triviaal (oppervlakkig) is.

PRIMAIRE TEKST 7

Neil Postman, *Ons doodamuseren: Het publieke debat in het tijdperk van de showbusiness* (1985)

Postman, N. (2005). Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business [1985]. Penguin, pp. 100-108.

1 We zien het 'En dan nu dit...'-discours in zijn meest brutale en beschamende vorm bij uitstek in het 'nieuws van de dag' op de televisie. We krijgen het nieuws niet alleen gefragmenteerd voorgeschoteld,

5 maar ook zonder context, zonder gevolgen, zonder waarde – en dus zonder de nodige ernst. Dat wil zeggen: nieuws puur als vermaak. Want hoe zou jij zelf een nieuwsshow maken, voor

welke zender dan ook, als je het grootst mogelijke publiek zou willen bereiken? Je zou eerst een groep presentatoren samenstellen, ieder met een ‘vriendelijk’ en ‘geloofwaardig’ gezicht. [...] Zeker geen vrouwen die niet mooi zijn, of die ouder zijn dan vijftig. Evenmin kale mannen, mensen met overgewicht of mensen met te grote neuzen of ogen die te dicht bij elkaar staan. [...] Op zijn minst zou je gezichten kiezen die niet zouden misstaan op de voorkant van een tijdschrift. [...]

Het is beangstigend te bedenken dat dit inderdaad zo zou kunnen zijn: dat onze beoordeling van de waarheid van een reportage in hoge mate berust op de aanvaardbaarheid van de nieuwslezer. In de oudheid bestond de traditie om de brenger van slecht nieuws te verbannen of te doden. Doet de nieuwsshow deze traditie, in een merkwaardige gedaante, herleven? Verbannen wij degenen die ons het nieuws brengen wanneer het gezicht van de boodschapper ons niet bevalt? Negeert de nieuwsshow daarmee de waarschuwingen die we ooit hebben geleerd over de drogreden van het ad hominem?

Als het antwoord op een van deze vragen ook maar enigszins bevestigend is, dan verdient deze zaak de aandacht van epistemologen. In zijn eenvoudigste vorm gaat het er dan om dat de televisie een nieuwe definitie van waarheid biedt (of een oude herstelt): de waarheid van een propositie wordt uiteindelijk bepaald door de geloofwaardigheid van de verteller. En bij ‘geloofwaardigheid’ gaat het er dan niet om dat de verteller in het verleden heeft bewezen zijn beweringen te toetsen aan de realiteit. Nee, het verwijst alleen naar de indruk van oprechtheid, authenticiteit, kwetsbaarheid of aantrekkelijkheid (doorstrepen wat al dan niet van toepassing is) die de acteur/verslaggever weet over te brengen.

Dit is van groot belang, want het gaat over meer dan hoe de waarheid overkomt bij de nieuwsshow. Als geloofwaardigheid – en niet de realiteit – beslist wie de waarheid spreekt, hoeven politieke leiders zich aan de werkelijkheid niets gelegen te laten, zolang hun optreden maar de schijn van waarachtigheid heeft. [...]

Dit beeld van de nieuwsshow als een zorgvuldig vormgegeven dramavoorstelling, met inhoud die vooral voor vermaak moet zorgen, wordt versterkt door een aantal andere kenmerken. Een van die

kenmerken is de lengte van de items: gemiddeld 45 seconden. Nu hoeft beknoptheid niet per se te duiden op oppervlakkigheid, maar in dit geval is dat overduidelijk wel het geval. Het is eenvoudigweg niet mogelijk om een gebeurtenis enigszins serieus te behandelen wanneer de implicaties ervan in minder dan een minuut uitgeput moeten zijn. Het is zelfs overduidelijk niet de bedoeling dat de nieuwsshow suggereert dat een verhaal überhaupt implicaties heeft. Dat zou van kijkers vragen dat zij erover blijven nadenken wanneer het item voorbij is – en dat zou hun aandacht afleiden van het volgende verhaal, dat al ongeduldig in de coulissen staat te wachten.

Kijkers zullen zich toch al moeilijk kunnen losmaken van het volgende verhaal, want dat zal vrijwel zeker uit beeldmateriaal bestaan. Beelden kunnen woorden makkelijk overvleugelen en zelfreflectie stopzetten. Als televisieproducent zorg je er dan ook voor dat gebeurtenissen waarvoor visuele documentatie beschikbaar is, voorrang en de nadruk krijgen. Een vermeende moordenaar die een politiebureau wordt binnengeleid, het boze gezicht van een opgelichte consument, een vat dat over de Niagara Falls wordt gegooid (met naar verluidt een persoon erin)⁵, de president die uit een helikopter stapt op het gazon van het Witte Huis⁶: dergelijke fascinerende of vermakelijke beelden voldoen moeiteloos aan de eisen van een onderhoudende uitzending. Het is daarbij allerm minst noodzakelijk dat het beeldmateriaal daadwerkelijk het punt van het verhaal ondersteunt. Evenmin hoeft te worden uitgelegd waarom juist deze beelden zich aan het publieke bewustzijn opdringen. Beeldmateriaal legitimeert zichzelf, zoals iedere televisieproducent maar al te goed weet. [...]

Het resultaat van dit alles is dat Amerikanen de best vermaakte en vermoedelijk ook de minst goed geïnformeerde mensen in de westerse wereld zijn. Ik zeg dit ondanks de wijdverbreide veronderstelling dat televisie, als venster op de wereld, Amerikanen juist uitzonderlijk goed zou hebben geïnformeerd. Veel hangt hier natuurlijk af van wat men precies verstaat onder ‘geïnformeerd zijn’. [...]

Wat hier gebeurt, is dat televisie de betekenis van ‘geïnformeerd zijn’ verandert door een soort informatie te creëren die we met recht desinformatie kunnen noemen. [...] Met desinformatie wordt hier niet onjuiste informatie bedoeld, maar misleidende

5 Annie Edson Taylor (afb. 3.12) ging op 24 oktober 1901 (haar verjaardag) in een zelfontworpen eiken ton de beroemde waterval af in de vergeefse hoop daarmee rijk te worden. Op een snee in haar hand na kwam ze goed beneden aan. Duizenden mensen hebben haar voorbeeld gevolgd. Vijftien hebben het overleefd. Sinds 1951 is deze actie verboden.

6 Hier gaat het om een – voor Amerikanen – iconische tv-scène uit de jaren 70. President Richard Nixon trad na het Watergateschandaal af om te voorkomen dat hij zou worden afgezet. Om de beeldvorming te beïnvloeden verliet hij op 9 augustus 1974 als een overwinnaar het presidentiële terrein door met beide handen een vredesteek te maken en vervolgens met een militaire helikopter weg te vliegen (afb. 3.13).

105 informatie: informatie die verkeerd geplaatst, irrelevant, gefragmenteerd of oppervlakkig is. Informatie die de illusie wekt dat men iets weet, terwijl zij iemand in feite juist van kennis afhoudt. Daarmee wil ik niet suggereren dat nieuwsshow's er bewust op uit zijn Amerikanen een samenhangend en contextueel begrip van hun wereld te onthouden. Ik wil zeggen dat dit het onvermijdelijke gevolg is wanneer nieuws wordt verpakt als amusement.

3.12 Annie Edson Taylor met haar ton (1902).

115 En wanneer ik zeg dat nieuwsshow's wel vermaken maar niet informeren, zeg ik iets dat veel ernstiger is dan dat wij van betrouwbare informatie worden beroofd. Ik bedoel dat wij ons gevoel dreigen te verliezen voor wat het eigenlijk betekent om goed geïnformeerd te zijn. Onwetendheid is altijd te verhelpen. Maar wat moeten we beginnen als we onwetendheid voor kennis aanzien?

3.13 Richard Nixon vliegt weg van het Witte Huis (1974).

Desinformatie bij televisienieuws

Voor Postman is desinformatie (zie kwestie 2.1) niet simpelweg een leugen of feitelijk onjuiste informatie. Zij is veel subtieler en gevaarlijker. Desinformatie ontstaat volgens Postman wanneer informatie verkeerd geplaatst, irrelevant, gefragmenteerd of oppervlakkig is. Wanneer een nieuwslezer na een heftig bericht over een ramp lachend zegt: "En dan nu...", waarna er een vrolijk sportbericht of een reclame volgt, vernietigt dit elke vorm van ernst en context. Omdat het nieuws op televisie de vorm van amusement aanneemt (met snelle beelden, muziek, aantrekkelijke presentatoren) krijgt de kijker de illusie dat hij iets weet, terwijl hij eigenlijk alleen maar vermaakt wordt. Desinformatie is volgens Postman dus informatie die de *illusie* wekt dat je ergens kennis van hebt, maar je in feite wegleidt van echt begrip of de waarheid.⁷

Dit idee van Postman is actueler dan ooit door de snelheid van platforms als TikTok en Instagram. Deze media bestonden natuurlijk nog niet in zijn tijd, maar gezien zijn kritiek op snelle, korte nieuwsitems, kun je je voorstellen wat hij van zulke media zou vinden: (te) korte filmpjes, geen samenhang, verslavend. Als je dat zelf wilt, kun je op TikTok ook op zoek naar diepgang of achtergrond bij nieuwsartikelen, maar er is altijd een volgend, aantrekkelijk filmpje om je af te leiden. In je feed scroll je van oorlogsnieuws naar een grappige kattenvideo. Door dit gebrek aan samenhang wordt nieuws een reeks losse prikkels in plaats van een begrijpelijk verhaal. Nieuws moet concurreren met clickbait en flitsende montages. Een infographic die 15 seconden in beeld is of een tekst op Snapchat geeft ons het gevoel deskundig te zijn, zonder dat we de historische achtergrond of tegenargumenten kennen (zie ook 1.2: *beginner's bubble argument*).

⁷ Let op dat Postmans gebruik van de term desinformatie afwijkt van het huidige gebruik, omdat daarin opzettelijkheid juist cruciaal is, zie thema 2 – kwestie 2 (2.1).

VERWERKINGSVRAGEN

10. Postman zegt dat media de epistemologie van een cultuur bepalen. Leg uit hoe onze definitie van waarheid volgens hem verandert als we overgaan van tekst naar beeld.
11. Leg uit wat het verschil is tussen de algemene betekenis van desinformatie en de definitie die Postman hanteert in zijn kritiek op het televisie-nieuws.
12. Postman spreekt over de 'En dan nu...'-methode van het journaal. Leg uit hoe deze structuur van nieuwsuitzendingen volgens hem leidt tot een gefragmenteerd wereldbeeld.
13. Leg uit wat Postman bedoelt met de 'epistemische gevolgen van de rol van de nieuwslezer'.
14. Leg uit waarom het volgens Postman een verwoestend effect heeft als politiek en onderwijs in de vorm van amusement worden gegoten.
15. Leg uit hoe de overgang van een typografische cultuur (tekst) naar een beeldcultuur (televisie) het politieke debat verandert.

Opgave 2: Triviaal wereldbeeld aan tafel eindterm 14

Roxane van Iperen schrijft in *Ik zie wat ik geloof. Big Tech als architect van de nieuwe werkelijkheid* het volgende over haar gezin:

“Terwijl we samen aan de ontbijttafel zitten kan mijn ene zoon verdwijnen in het door algoritmen gestuurde doolhof rond vrouwenhater Andrew Tate, mijn andere zoon in een kijkdoos vol gewelddadige filmvarianties op *Apocalypse Now* en mijn dochter, ondanks een feministische opvoeding, in een virtuele kleedkamer vol oneindige #GRWM-clips: Get Ready With Me-filmpjes waarin vrouwen de dagelijkse stappen van hun schoonheidsroutine en het uitkiezen van hun outfit documenteren. Terwijl ik brom dat iedereen van zijn telefoon af moet, scrol ik zelf door eindeloze doemberichten over politieke wereldleiders die de internationale orde weer

verder hebben afgebroken. Tegen de tijd dat we de deur uitgaan, stappen we alle vier met een compleet ander raam op de wereld naar buiten.”

16. Schrijf een dialoog van ongeveer 10 zinnen die zich zou kunnen afspelen aan deze ontbijttafel, waarin je aantoont dat de gezinsleden lijden aan wat Postman noemt een 'triviaal wereldbeeld'. Noem in de dialoog expliciet de volgende vijf ideeën van Postman om het gesprek vorm te geven: de veranderde rol van het debat, de lengte van nieuwsitems, de rol van presentatoren, desinformatie en triviaal wereldbeeld.
17. Postmans kritiek had betrekking op de televisie. Beargumenteer of de argumenten van Postman over het medium televisie volgens jou standhouden in het huidige tijdperk van algoritmen en sociale media. Ga hierbij in op Postmans opvattingen over: de lengte van items, de rol van presentatoren, desinformatie.

3.1.3 Dit is geen hoofdstuk

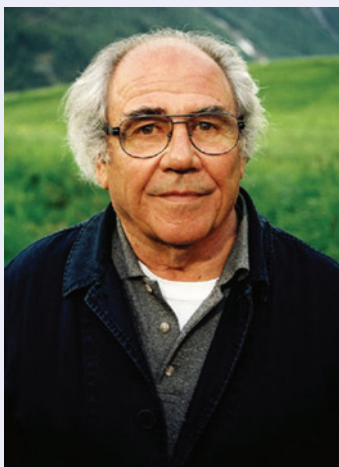

Standpunt 3: Media maken het onderscheid tussen echt en onecht betekenisloos (Baudrillard)

Stel je voor: je komt online een video tegen van een tropisch strand. Dankzij filters zijn de kleuren feller dan die in de natuur ooit kunnen zijn. Wanneer je die plek later bezoekt, valt de werkelijkheid tegen: het zand is minder wit, de zee minder blauw. Voor jou voelt de natuur nu als een slechte kopie van de video. Je beoordeelt de fysieke plek niet meer op zichzelf, maar toetst deze aan het digitale beeld dat voor jou de nieuwe standaard is geworden.

Dit voorbeeld heb je misschien zelf al eens meegeemaakt. De Franse filosoof Jean Baudrillard (1929-2007) gaat nog een stap verder. Stel dat vakantiegangers vooral stranden bezoeken die eruitzien als de video's die ze online zien. Hoteleigenaren richten hun strand

Jean Baudrillards hyperrealiteit

3.14 Jean Baudrillard.

De postmoderne Franse filosoof Jean Baudrillard stelt dat symboliek de echte waarde van objecten heeft vervangen. Volgens Baudrillard verwijst een Mercedesauto bijvoorbeeld niet meer naar

een goede machine, maar naar een abstract idee van succes. Mensen kopen een Mercedes omdat ze die associëren met beelden uit reclames, films en videoclips. Baudrillard zegt dat echt en nep in de moderne wereld samenvloeien tot een hyperrealiteit. Hij had wel vijftig televisies in zijn appartement. Voor hem waren die geen vensters op de werkelijkheid, maar constante stromen van simulacra.

3.15 In de buurt van de Franse stad Marseille bevindt zich een prehistorische grot, met zo'n 500 wandtekeningen van tienduizenden jaren oud. Door de stijging van de zeespiegel is de grot tegenwoordig niet meer veilig te bereiken (de ingang ligt maar liefst 37 meter onder de zeespiegel). De grot loopt steeds verder vol en er zullen dus steeds meer tekeningen verdwijnen. Sinds 2022 kun je daarom in Marseille een levensechte replica van de grot bezoeken. Met een duiklift ga je, zogenaamd, de diepte in en kun je de nagemaakte tekeningen bekijken. Hoe meer tekeningen er verdwijnen, hoe meer de replica lijkt op de grot van vroeger, en hoe minder de replica lijkt op de grot zoals die er nu uitziet.

vervolgens naar die voorbeelden in, zodat bezoekers er de verwachte foto's kunnen maken. Die foto's vormen weer het voorbeeld voor andere bezoekers en hotel-eigenaren. Zo bepalen beelden niet alleen hoe we de werkelijkheid ervaren, maar ook hoe we haar vormgeven. Hoe kunnen we beeld en werkelijkheid dan nog van elkaar onderscheiden?

Van symbolische uitwisseling naar het tijdperk van simulatie

Mensen geven betekenis aan hun wereld met tekens: woorden, beelden, voorwerpen, gebaren. Volgens Baudrillard verandert door de geschiedenis heen hoe betekenis ontstaat en wordt uitgewisseld. Hij beschrijft **symbolische uitwisseling** als kenmerkend voor premoderne samenlevingen: samenlevingen van vóór de opkomst van de moderne westerse samenleving vanaf de renaissance. Daarbij zijn betekenis en sociale relaties nauw verweven met wederkerige handelingen. Denk aan een rituele maaltijd waarbij mensen voedsel aanbieden, het aannemen en op hun beurt iets teruggeven. Deze uitwisseling drukt hun onderlinge

3.16 Op het Instagramaccount van Jessica Foster verschenen al snel tientallen beelden van haar met president Trump, first lady Melania Trump, de Oekraïense president Zelensky, de Russische president Poetin en voetballer Lionel Messi. De beelden bleken door AI gemaakt te zijn.

Jessica Foster

Jessica Foster leek begin 2026 het perfecte boegbeeld voor Trumps America First-beleid. Op Instagram verzamelde de vrouwelijke militair met haar patriotistische beelden en teksten en haar aantrekkelijke foto's een miljoen volgers in slechts vier maanden. Maar wat bleek? Ze bestond helemaal niet. Alle beelden waren volledig door AI gegenereerd. Dit past bij de vierde fase die Baudrillard beschrijft: het door AI gemaakte beeld heeft geen enkele relatie tot de realiteit. Wat de bedenker van Jessica voor doel had weten we niet zeker. Sommige mensen zagen het als politieke propaganda (pro-Trump, pro-leger, pro-VS). Andere mensen wezen op commerciële belangen: het Instagramaccount linkte door naar een OnlyFans-account en ze maakte reclame voor cryptomunten.

verbondenheid uit. Tegelijk onderhouden en versterken de deelnemers die verbondenheid door binnen het ritueel voedsel met elkaar te delen. Betekenis en handeling vallen samen: de verbondenheid krijgt vorm in het wederkerige geven en ontvangen.

Later verschuift onze betekenisgeving naar tekens in de vorm van representaties, dus tekens die iets anders weergeven. Daarbij zijn betekenaar en betekenis van elkaar te onderscheiden. De betekenaar is de materiële vorm van het teken: de letters die je leest, de klanken die je hoort of de kleuren en vormen die je op een afbeelding ziet. De betekenis is datgene waarvoor het teken staat. Een foto van etende mensen aan tafel kan verschillende betekenissen overbrengen, zoals verbondenheid, traditie of hiërarchie. De betekenaar bestaat uit de kleuren en vormen van de foto; de betekenis is wat de foto in een bepaalde context uitdrukt. Je kunt die betekenis begrijpen zonder zelf aan de maaltijd deel te nemen. Betekenis en handeling hoeven dus niet meer samen te vallen. Doordat de betekenaar losstaat van de concrete situatie, ligt zijn betekenis minder vanzelfsprekend vast. Wat hij uitdrukt, hangt mede af van de context waarin hij wordt getoond en van de interpretatie van de kijker.

In moderne media verwijzen beelden (visuele tekens) van maaltijden steeds meer naar andere beelden. Reclames, kookprogramma's en sociale media laten zien hoe 'een maaltijd delen' eruit hoort te zien. Mensen kiezen hun gerechten, tafelaankleding en outfit naar die voorbeelden en verspreiden daarvan weer foto's. De late twintigste eeuw ziet Baudrillard als een periode waarin onze ervaring van de werkelijkheid in sterke mate wordt bepaald door deze circulerende beelden en informatie, en minder door directe ervaring van de wereld zelf.

Om te begrijpen hoe beelden steeds verder van een oorspronkelijke werkelijkheid kunnen losraken, onderscheidt Baudrillard vier manieren waarop een beeld zich tot de werkelijkheid verhoudt.

In de eerste twee fasen kun je het beeld nog vergelijken met een onafhankelijke werkelijkheid: klopt de weergave of niet? In de laatste twee fasen noemt Baudrillard het beeld een **simulacrum**. Het geeft geen oorspronkelijke werkelijkheid meer weer, maar wekt de indruk van een werkelijkheid of vormt zelf de maatstaf voor wat als werkelijk geldt.

1. *Het beeld is een goede weergave van een realiteit.*

Een foto toont een strand zoals het er daadwerkelijk uitziet.
Je herkent bij aankomst de plek die je op de foto zag.

Een foto van een strand op het eiland Ko Phangan, Thailand (2015).

2. *Het beeld vervormt of maskeert de realiteit.*

Door filters lijkt het water blauwer en afval blijft buiten beeld.
Er is nog steeds een werkelijk strand, maar de foto geeft daarvan een vertekend beeld.

Een bewerking van de eerste foto.

3. *Het beeld maskeert dat de realiteit die het belooft, niet bestaat.*

Een reisadvertentie toont een strand alsof het een foto van een bepaalde bestemming is. Het water, de palmbomen en het zand vormen samen een overtuigend geheel. Het hoeft echter geen afbeelding van die specifieke plek te zijn, maar is een beeld van het idee dat mensen hebben bij een tropisch strand. De afbeelding toont dus niet per se de plek van de bestemming maar kan ook een heel ander strand of zelfs een door AI gegenereerd strandbeeld zijn.

Een AI-gegenereerd beeld dat zich presenteert als een foto van een strand op Ko Phangan.

4. *Het beeld heeft geen relatie tot enige realiteit.*

Het samengestelde strandbeeld hoeft nu niet meer door te gaan voor een foto van een bestaande plek. Het verwijst alleen nog naar andere beelden en wordt zelf het voorbeeld van hoe een 'tropisch paradijs' eruit hoort te zien. Andere makers nemen het over in nieuwe beelden, hoteigenaren richten hun stranden ernaar in en bezoekers verwachten die beelden tijdens hun vakantie terug te zien. Of er ooit een oorspronkelijk strand was dat er zo uitzag, speelt geen rol meer. Het beeld wordt niet beoordeeld op zijn overeenkomst met een werkelijk strand; stranden worden beoordeeld op hun overeenkomst met het beeld dat hoort bij strand.

De eindeloze circulatie aan beelden van tropische stranden leidt tot simulacra die helemaal geen verband meer houden met de werkelijkheid.

Moderne media, de hyperrealiteit en het verlies van betekenis

Volgens Baudrillard is het einde van de twintigste eeuw een kantelpunt, omdat beelden en informatie dan steeds meer onze ervaring van de werkelijkheid bepalen dan een directe ervaring van de wereld dat doet. Sindsdien leven we in het tijdperk van de simulatie. Moderne media zoals journaals en digitale netwerken laten de wereld niet op een neutrale manier zien, maar spelen de werkelijkheid na en creëren daarmee een nieuwe werkelijkheid. Vervolgens verwijzen ze weer naar hun eigen gecreëerde beelden, en zo ontstaat er een wereld van visuele tekens die alleen nog naar elkaar verwijzen. Omdat de tekens de band met de fysieke werkelijkheid hebben doorgesneden, ontstaan simulacra: kopieën waarvan nooit een origineel heeft bestaan.

Deze verschuiving heeft geleid tot de **hyper-reëlieit**. De traditionele volgorde van ervaren is daarin omgedraaid: vroeger bepaalde de werkelijkheid hoe beelden eruitzagen, nu bepalen beelden hoe wij de werkelijkheid zien. Onze beleving van de wereld wordt bepaald door mediabeelden en ideaalplaatjes, waardoor de fysieke realiteit zich paradoxaal genoeg probeert aan te passen aan de simulatie. Je ziet bijvoorbeeld eindeloos veel plaatjes van mooie influencers die geweldige reizen maken en in prachtige bikini's op uitgestrekte stranden relaxen. Als je zelf, na lang sparen, eindelijk zo'n reisje maakt, blijkt dat strand helemaal niet zo uitgestrekt en verlaten. Toch maak je zelf ook een foto, in het beste licht, van precies dat stukje strand waar je wel alleen lijkt te zijn. Je weet inmiddels dat het ideaalbeeld dat jij online hebt gezien niet bestaat, maar met jouw foto's draag je ook zelf weer bij aan dat valse ideaal.

In deze overvloed aan informatie implodeert uiteindelijk de betekenis ervan: omdat het onderscheid tussen feit en beeld is vervaagd, verliest informatie haar gewicht en lost de diepere essentie van gebeurtenissen op in een ruis van tekens.

Simulacra beïnvloeden onze identiteit en sociale hiërarchieën

Terwijl denkers als McLuhan hoopten dat massamedia ons zouden verbinden, zag Baudrillard vooral chaos. Baudrillards ideeën gaan verder dan die van McLuhan en Postman. Zij onderzochten hoe media onze ervaring van de werkelijkheid veranderen en gingen er dus van uit dat er nog een onafhankelijke werkelijkheid

bestaat. Volgens Baudrillard verliezen in de hyperrealiteit juist het onderscheid tussen 'echt' en 'nep' en dat tussen 'representatie' en 'werkelijkheid' hun betekenis. We moeten simulacra en de eindeloze circulatie daarvan daarom onderzoeken op wat ze cultureel gezien teweegbrengen: ze beïnvloeden ons denken en handelen en bepalen mede onze identiteit en sociale hiërarchieën. Denk terug aan het strandvoorbeeld. Met foto's van zo'n 'tropisch paradijs' laten vakantiegangers zien wat voor leven zij leiden: avontuurlijk, succesvol, luxueus. Wie zulke plekken kan bezoeken en de verwachte beelden kan delen, kan daarmee bewondering en aanzien verwerven. Een vakantie op een plek die helemaal niet lijkt op ons beeld van een tropische vakantie kan juist minder bijzonder lijken en dus een stuk minder aanzien opleveren. Zo bepalen de beelden niet alleen wat als een geslaagde vakantie geldt, maar ook wie als succesvol wordt gezien.

Extase

Media veroorzaken een overvloed aan informatie en tegelijkertijd verliest die informatie haar betekenis. Gebeurtenissen worden eindeloos herhaald, maar daardoor maken ze minder impact. Het publiek is daarin geen neutrale toeschouwer. We zijn een actief onderdeel van de dynamiek die leidt tot hyperrealiteit. Veel mensen krijgen tegenwoordig een ononderbroken stroom van berichten binnen via apps zoals WhatsApp, Signal, Snapchat en e-mail. Je ontvangt en verstuurt dag en nacht berichten. Dat zorgt voor een dubbel gevoel: je bent overal bij en mist niets, maar je kunt ook nooit meer echt 'uit' staan.

Baudrillard heeft een woord voor dit gevoel: **extase**. Hij bedoelt daarmee niet geluk of euforie. In deze context betekent extase dat de grens tussen onszelf en de communicatienetwerken waarin we meedoen vervaagt. We ontvangen voortdurend berichten, reageren erop en verspreiden zelf weer informatie. Ook onze persoonlijke ervaringen worden onderdeel van die stroom. We functioneren zo steeds meer als een schakel in een netwerk dat voortdurend doorgaat. Dat kan bevrijdend voelen: we kunnen overal bij betrokken zijn zonder er lichamelijk bij aanwezig te zijn. Tegelijk wordt het moeilijker om afstand te nemen en zelf te bepalen wat onze aandacht verdient. We zijn voortdurend verbonden, maar verliezen de ruimte om ons terug te trekken en zelfstandig tegenover die stroom te staan.

PRIMAIRE TEKST 8

Jean Baudrillard, *Simulacra en simulatie* (1981)

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation* [1981]. Vert. Sheila Faria Glaser. University of Michigan Press, pp. 79–81.

1 De implosie van betekenis in de media

Wij leven in een wereld waarin er steeds meer informatie is, maar steeds minder betekenis. Laten we drie hypothesen overwegen.

5 (1) Ofwel produceert informatie betekenis, maar is zij niet in staat het brute verlies aan betekenisgeving in welk domein dan ook te compenseren. Ondanks alle pogingen om opnieuw boodschap en inhoud in te brengen, gaat betekenis sneller verloren en wordt 10 zij sneller verzwolgen dan zij kan worden aangevuld. In dat geval ziet men zich genoodzaakt een beroep te doen op een meer basale productiviteit om falende media te vervangen. Dat is de kern van de ideologie van de vrije meningsuiting: media die worden opgebroken in ontelbare afzonderlijke eenheden van 15 overdracht, met andere woorden 'antimedia' (piratenradio enzovoort).

(2) Ofwel heeft informatie niets met betekenisgeving van doen. Zij is iets anders: een operationeel model 20 van een geheel andere aard, dat strikt genomen losstaat van betekenis en van de omloop van betekenis. Dit is de hypothese van Shannon⁸: een sfeer van informatie die louter functioneel is, als technisch medium dat geen enkele finaliteit van betekenis 25 veronderstelt en daarom ook niet in een waardeoordeel betrokken zou moeten worden. Een soort code, vergelijkbaar met de genetische code: zij is wat zij is, zij functioneert zoals zij functioneert; betekenis is iets anders, dat in zekere zin pas achteraf verschijnt. 30 In dit geval bestaat er eenvoudigweg geen betekenisvolle relatie tussen de inflatie van informatie en de deflatie van betekenis.

(3) Ofwel, juist het tegendeel: er bestaat een strikte en noodzakelijke samenhang tussen beide, in die zin 35 dat informatie betekenis en betekenisgeving rechtstreeks vernietigt, of ten minste neutraliseert. Er is een direct verband tussen betekenisverlies en de ontbindende en afwerende werking van informatie, de media en de massamedia.

40 De derde hypothese is de meest interessante, maar zij druist in tegen vrijwel elke gangbare opvatting. Overall wordt socialisatie afgemeten aan de mate waarin men wordt blootgesteld aan mediaboodschappen. Wie onvoldoende aan de media wordt 45 blootgesteld, geldt als gedesocialiseerd of vrijwel asociaal. Overall wordt aangenomen dat informatie

een versnelde omloop van betekenis produceert: een meerwaarde aan betekenis, analoog aan de economische meerwaarde die voortvloeit uit de versnelde 50 omloop van kapitaal. Men denkt dat informatie communicatie creëert, en zelfs als de verspilling enorm is, heerst er een brede consensus dat er per saldo toch een overschot aan betekenis ontstaat, dat zich verspreidt over alle tussenruimten van het 55 sociale – net zoals men meent dat materiële productie, ondanks haar disfuncties en irrationaliteiten, uitmondt in een overschot aan rijkdom en sociale doelgerichtheid. Wij zijn allen medeplichtig aan deze mythe. Zij vormt het alfa en omega van onze moderniteit; zonder haar zou de geloofwaardigheid van onze sociale organisatie instorten. Welnu, het 60 feit is dat zij instort – en wel hierom: we denken dat informatie betekenis produceert, maar het tegendeel is het geval. [...]

65 Informatie verslindt haar eigen inhoud. Zij verslindt de communicatie en het sociale. En wel om twee redenen.

(1) Informatie brengt geen communicatie tot stand, maar ensceneert communicatie en loopt daarop 70 leeg. En informatie produceert geen betekenis, maar ensceneert betekenis, en loopt daarop leeg. Het is een gigantische simulatie, die ons maar al te bekend is. Het open interview, inspraak, luisteraars die inbellen, participatie op alle niveaus, de 75 dwingende oproep om te spreken: 'u bent betrokken, het gaat om u', enzovoort. Steeds meer informatie wordt doordrongen van dit soort schijninhoud, als een homeopathische injectie, een belofte van communicatie. Het verlangen van het publiek wordt 80 geënsceneerd binnen een circulaire ordening. Dit is het antitheater van communicatie: het negatief van de traditionele institutie, haar omkering. Haar vormen worden hergebruikt, geïntegreerd in een gesloten circuit van het negatief. Alle energie is 85 erop gericht om dit simulacrum in stand te houden, om te voorkomen dat de simulatie op brute wijze afgebroken wordt en ons confronteert met de evidente werkelijkheid van een radicaal verlies aan betekenis. Het is zinloos te vragen of het verlies aan 90 communicatie deze escalatie van het simulacrum veroorzaakt, of juist of het simulacrum daaraan voorafgaat met een afwerende functie, om elke

8 Baudrillard verwijst hier naar Claude Shannon, die een technische, wiskundige maat voor informatie heeft ontwikkeld, waarin informatie staat voor hoe 'verrassend' de waarde van een variabele is, of hoeveel die waarde afwijkt van het statistische gemiddelde.

95 mogelijkheid tot communicatie bij voorbaat kort te
sluiten (de precessie van het model, die een einde
maakt aan het reële). Het is zinloos te vragen wat
eerst komt: er is geen eerste element. Het is een
circulair proces — dat van de simulatie, dat van het
hyperreële. De hyperrealiteit van communicatie en
betekenis. Meer werkelijk dan het werkelijke: zo
100 wordt het reële afgeschaft.
(2) Achter deze uitvergroete enscenering van
communicatie zet de druk van informatie, via de
massamedia, een onstuitbaar proces van afbraak
van de sociale structuur in gang. Zo lost informatie
105 zowel betekenis als het sociale op, in een soort ne-
velige toestand die niet gericht is op een overschot aan
vernieuwing, maar juist op totale entropie.
Zo zijn de media geen producenten van socialisatie,
maar juist van het tegendeel: van de implosie van
110 het sociale in de massa's. En dit is slechts de macro-
scopische uitbreiding van de implosie van betekenis
op het microscopische niveau van het teken. Deze
implosie moet worden geanalyseerd aan de hand
van McLuhans formule 'Het medium is de bood-
schap' (the medium is the message), waarvan de
115 consequenties nog lang niet zijn doordacht.

120 Dat betekent dat alle inhoudelijke betekenis wordt
opgeslokt door de enige dominante vorm van het
medium. Alleen het medium kan nog een gebeur-
tenis maken – ongeacht de inhoud, of die nu
conformistisch is of subversief. Dat is een serieus
probleem voor alle tegeninformatie, piratenradio's,
antimedia enzovoort.
Maar er is iets dat nog ernstiger is, iets dat McLuhan
125 zelf niet heeft gezien. Want men zou nog kunnen ver-
wachten dat, voorbij deze neutralisering van inhoud,
het mogelijk blijft de vorm van het medium te mani-
puleren en het reële te transformeren door de impact
van het medium als vorm te benutten. Als alle inhoud
130 is uitgewist, blijft er misschien nog een subversieve,
revolutionaire gebruikswaarde van het medium als
zodanig over. Dat wil zeggen — en dit is McLuhans
formule tot het uiterste doorgevoerd — dat er niet
alleen sprake is van een implosie van de boodschap
135 in het medium, maar dat zich in dezelfde beweging
ook een implosie van het medium zelf in het reële
voltrekt: de implosie van het medium én van het reële
in een soort hyperreële nevel, waarin zelfs de definitie
en de afzonderlijke werking van het medium niet
140 langer te bepalen zijn.

Twee toelichtingen op primaire tekst 8

De drie hypothesen over informatie en betekenis

Baudrillard noemt drie manieren om de relatie tussen informatie en betekenis te begrijpen.

1. *Informatie compenseert het verlies van betekenis niet.* Baudrillard veronderstelt hier dat er overal in de samenleving betekenis verdwijnt en vraagt vervolgens: welke rol speelt informatie daarin? Informatie levert namelijk wél betekenis op, maar kan het verlies ervan onvoldoende compenseren. Het is als water bijvullen in een lekkende emmer: er komt water bij, maar er loopt meer uit. Waar het lek vandaan komt, blijft in deze passage nog onverklaard.
2. *Informatie en betekenis hebben niets met elkaar te maken.* Volgens deze theorie praten informatie en betekenis volledig langs elkaar heen. Informatie is puur technisch: een signaal dat verzonden wordt, zoals een computercode. Een verbinding kan een

bericht foutloos overbrengen, terwijl de ontvanger het bericht volkomen onbegrijpelijk vindt. De overdracht werkt, maar daarmee is nog geen betekenis ontstaan. Betekenis ontstaat pas achteraf, in je hoofd. Er is dus geen verband tussen de toename van informatie en de afname van betekenis. Het zijn twee verschillende werelden.

3. *Informatie vernietigt (of in ieder geval neutraliseert) betekenis.* 'Neutraliseren' betekent hier dat een boodschap haar kracht verliest. Ze kan nog wel worden uitgezonden en begrepen, maar brengt niets meer teweeg. Dit is wat Baudrillard zelf gelooft. Media geven ons steeds meer nieuws, feitjes en beelden, maar door de manier waarop ze deze informatie verspreiden, tasten ze ook de betekenis ervan aan. Het presenteren van berichten en het organiseren van reacties worden belangrijker dan wat er werkelijk wordt gezegd of begrepen. Media voegen daardoor niet steeds meer betekenis toe, maar hollen haar juist uit.

Informatie verslindt haar eigen inhoud

Baudrillard noemt ook twee redenen waarom informatie haar eigen inhoud opslokt.

1. *Informatie ensceneert communicatie en betekenis.*

Denk aan tv-programma's waar je kunt inbellen, polls op social media, of interviews waarin wordt gezegd: "Jouw mening telt!" Volgens Baudrillard geven media daarmee vooral de indruk dat mensen met elkaar in gesprek zijn. Maar het tonen dát mensen meedoen wordt belangrijker dan wat ze zeggen en of er werkelijk een gesprek ontstaat. Het in stand houden van die voorstelling gaat de plaats innemen van de communicatie zelf.

2. *De informatiestroom holt betekenis en sociale verbondenheid uit.*

Zelfs als je de media probeert te gebruiken voor iets goeds of voor een protest, lukt dat niet. De media slokken alles op. Uiteindelijk raakt alles – de media, de informatie en de werkelijkheid – zo met elkaar verstrikt dat we het verschil tussen de echte wereld en de mediawereld helemaal niet meer kunnen zien. Een hongersnood, een reclame en een grappig filmpje worden allemaal volgende berichten om te bekijken. Hun verschillen in belang vervagen. Ook al zien mensen dezelfde beelden, daardoor ontstaat niet per se meer oprecht contact of meer sociale betrokkenheid.

Subject- en objectpraktijken tegen verlies van betekenis

Als je het ergens niet mee eens ben, kun je protesteren, je mening delen of je vrijheid opeisen. Maar volgens Baudrillard werkt dat soms juist averechts. Onze wereld wordt al overspoeld door media en hyperrealiteit, waardoor alle betekenis verloren gaat. Echte weerstand zit volgens hem niet in meer praten of protesteren, maar juist in niets doen. Niet reageren is de meest radicale vorm van verzet. Baudrillard vergelijkt deze twee vormen van verzet met hoe een kind reageert op de tegenstrijdige eisen van de volwassen wereld. Een kind moet zich ontwikkelen tot een vrij en zelfstandig subject, maar tegelijkertijd moet het zich gedragen als een gehoorzaam object.

Tegen de eis om zelfstandig te zijn verzet een kind zich met object-praktijken: passief zijn, afhankelijk blijven en doen wat van hem of haar verwacht wordt. Tegen de eis om zich te gedragen biedt het kind juist weerstand met subject-praktijken: opstandigheid, ongehoorzaamheid en emancipatie. Beide vormen van verzet zijn volgens Baudrillard waardevol. Toch vinden veel mensen subject-praktijken, zoals protesteren en je uitspreken, betere vormen van verzet. Object-praktijken zien mensen eerder als zwakte of onverschilligheid. Baudrillard waarschuwt dat alleen kiezen voor subject-praktijken juist averechts werkt. Je werkt dan onbedoeld mee aan het systeem, dat gericht is op steeds meer inhoud en betekenis produceren. Protesteren zorgt ervoor dat je meer aandacht en nieuwe inhoud geeft aan het systeem dat je probeert te bestrijden.

Een voorbeeld maakt duidelijk wat Baudrillard bedoelt. Toen de omstreden influencer Andrew Tate in 2022 en 2023 viraal ging door een gecoördineerde marketingstrategie van zijn achterban, leidde dit tot een storm van maatschappelijke kritiek. Duizenden mensen maakten video's waarin ze zijn argumenten probeerden te weerleggen; ze gaven er zo betekenis aan. Het algoritme van platforms zoals TikTok en YouTube kent echter geen moraal, maar kijkt puur naar activiteit. Voor het systeem was de morele verontwaardiging van de critici evenveel waard als de aanbidding van de Tate-fans: de verontwaardiging werd gereduceerd tot interactie. Daardoor draaide de kritiek onbewust mee in de machine die Tate trending hield. In een handleiding voor leden van Tates zogeheten Hustler's University komt zijn visie naar voren: "*What you ideally want is a mix of 60-70% fans and 40-30% haters. You want arguments, you want war.*" Vanuit Baudrillards perspectief zit daarin een paradox. Als criticus verzet

3.17 Andrew Tate is een Brits-Amerikaanse influencer, voormalig kickboksster en zelfverklaard vrouwenhater. Hij is erg populair op social media, vooral bij jonge mannen. Hij staat bekend om zijn extreme, vrouwenonvriendelijke uitspraken en wordt momenteel vervolgd voor onder meer mensenhandel, verkrachting en mishandeling.

je je tegen de boodschap, maar doe je tegelijkertijd wat het communicatiesysteem van je verlangt: reageren, je mening uiten en nieuwe boodschappen produceren. Je treedt op als een zelfstandig, kritisch subject, terwijl je ook de voortdurende informatiestroom in stand houdt. Je had ook de object-praktijk kunnen kiezen: weigeren de verwachte reactie te geven, bijvoorbeeld door Tates

video's niet te beantwoorden of verder te verspreiden. Daarmee bestrijd je de uitspraak niet met een nieuwe uitspraak, maar onttrek je je aan de oproep om mee te doen. Dat betekent niet dat Baudrillard vond dat je altijd maar je mond moest houden of dat kritiek niemand kan overtuigen. Het laat wel zien dat méér spreken niet automatisch voor verandering zorgt of bevrijdend werkt.

VERWERKINGSVRAGEN

18. Als je in het verre verleden iemand een hand gaf als teken van vrede, was dat de vrede. Leg uit waarom Baudrillard dit 'symbolische uitwisseling' noemt.

3.18 Op 22 maart 1621 werd het eerste formele vredesverdrag tussen Europese kolonisten en de oorspronkelijke bewoners van Amerika gesloten met een handdruk.

19. Baudrillard stelt dat de huidige mediacultuur het onderscheid tussen echt en onecht betekenisloos maakt. Hoe verandert onze ervaring van de werkelijkheid volgens hem wanneer beelden

transformeren van een representatie naar een simulacrum?

20. Baudrillard bespreekt drie hypothesen over de relatie tussen informatie en betekenis. Reconstrueer zijn argumentatie waarom de derde hypothese – dat informatie betekenis rechtstreeks vernietigt of neutraliseert – volgens hem de juiste is.
21. Leg uit wat Baudrillard bedoelt met de stelling dat de media communicatie en betekenis niet produceren, maar slechts simuleren.
22. McLuhan stelde dat *the medium is the message*. Leg uit op welke manier Baudrillard deze formule radicaliseert tot een 'implosie van het medium én van het reële'.
23. a. Leg uit wat volgens Baudrillard het filosofische verschil is tussen subject-praktijken en object-praktijken als vormen van weerstand tegen het betekenisverlies.
- b. Beargumenteer waarom bewegingen die zich uitsluitend inzetten voor emancipatie en bewustwording volgens hem juist averechts werken.

Opgave 3: Een concert via een scherm beleven

eindterm 15

De Britse rockband Placebo trad in 2016 op in Nederland. Zanger Brian Molko sprak het publiek als volgt toe: "Het is me vanavond opgevallen dat een aantal van jullie ervoor heeft gekozen om dit concert te beleven via een apparaat met een klein scherm, dat een slecht simulacrum van dit moment biedt. En hé, we kunnen je niet tegenhouden, dat is jouw keuze. Mis het hele concert door het te filmen, neem het mee naar huis en bekijk het daar, en het

zal er belabberd uitzien en klinken! Iedereen heeft een keuze."⁹

24. Beargumenteer of Molko met zijn gebruik van het woord 'simulacrum' volgens jou wel of niet aansluit bij Baudrillards opvatting van het begrip.
25. De concertbeelden die worden meegenomen naar huis zijn informatie. Leg uit hoe die zich volgens Baudrillard verhoudt tot betekenis.
26. Leg uit hoe het liveconcert via het scherm kan bijdragen aan de hyperrealiteit.
27. Leg uit waarom het massaal filmen, delen en bekijken van dit concert volgens Baudrillard past bij de extase van communicatie.

9 Hans Schnitzler, *Digitale detox. Een filosofische zoektocht voor iedereen met een smartphone* (2023), blz. 65, eigen vertaling.

Opgave 4: Een week zonder smartphone eindterm 12

3.20 In zijn boek *Digitale detox. Een filosofische zoektocht voor iedereen met een smartphone* (2023) beschrijft filosoof Hans Schnitzler een experiment dat hij in 2016 met zijn studenten deed: een week lang geen telefoon gebruiken. Gebruiken wij smartphones als handig hulpmiddel, of heeft de technologie ongemerkt de controle over onze tijd, aandacht en gedrag overgenomen?

De Nederlandse filosoof Hans Schnitzler schrijft in *Digitale detox. Een filosofische zoektocht voor iedereen met een smartphone* (2023) over een aantal studenten dat een week lang een digitale detox doet: ze gebruiken vrijwillig een week lang hun telefoon niet. Na die week blijkt één trefwoord de ervaring van alle studenten goed samen te vatten: echt.

28. Leg aan de hand van McLuhan, Postman en Baudrillard uit hoe het komt dat de studenten de detoxweek als echt bestempelen. Verwerk daarin ook per denker hoe hij waarschijnlijk over het medium smartphone had gedacht.

29. De detoxstudenten werden geïnterviewd over hun ervaring.

- Plaats de onderstaande citaten bij McLuhan, Postman of Baudrillard. Bij iedere denker horen er twee.
- Noteer op welke woorden uit het citaat jij jouw antwoord baseert.
- Beargumenteer je antwoord.

A) “Sophie, student communicatiewetenschappen, beschreef de snapchatisering van haar bestaan als volgt: ‘Normaal maak ik veel foto’s en snapchats. Maar wat was ik nou eigenlijk aan het doen? Snapchats maken. Die momenten waren eigenlijk niet zo veel waard, zonder was veel waardevoller.’” (blz. 42)

- B)** “Toen de negentienjarige Anne uit haar Snapchat-omgeving stapte, stak het knagende besef op dat ze ‘meer leefde’ in plaats van zich te laten meevoeren door ‘plaatjes op Facebook’. Nadat ze haar Instagram- en Snapchat-sporen had verwijderd, besepte ze eens te meer hoe onrealistisch al die ideaalbeelden waren.” (blz. 50)
- C)** “Zo verklaarde studente geneeskunde Lore dat zij veel rust in haar hoofd kreeg, om daaraan toe te voegen: ‘Je leeft alsof je op vakantie bent.’” (blz. 45)
- D)** “Jeroen omschreef zijn smartphone als ‘een heel klein raampje waar je je bewustzijn doorheen probeert te duwen, maar waar je eigenlijk nooit genoeg ruimte voor dat brein hebt.’” (blz. 66)
- E)** “Student Adam beklemtoonde zijn detox-vervoering, die hij met een digitale ramadan vergeleek, door onomwonden te stellen dat hij eindelijk de ruimte kreeg om dingen te doen die hij zelf leuk vond.” (blz. 67)
- F)** “Toen Stijn de eerste dag van de detox de trap naar zijn flat op liep, realiseerde hij zich dat hij op dat moment ‘daadwerkelijk een fysiek isolement’ in liep, een ruimtesensatie die hij omschreef als ‘een soort fort’. Ook de sfeer van zijn kamer veranderde voor zijn gevoel, deze werd ‘echter en actueler [...], alsof de ruimte werd leeggezogen van digitale ruis.”

In zijn logboek beschrijft student Stijn een wandeling in Amsterdam zonder telefoon: “Het Amstelpark was adembenemend [...] Wat een genot om daar zonder telefoon [...] doorheen te lopen. [...] Je bent niet bezig met het kader waarin iets optimaal tot z’n recht komt, want het komt al tot z’n recht omdat het er is. Het hoeft niet mooi te zijn, en juist dat is wat het zo mooi maakt. Dingen zijn zo mooi als je er echt naar kijkt.” (blz. 39-40)

29. In het fragment van Stijn zijn de ideeën van alle drie de denkers uit kwestie 1 aan te wijzen. Noteer die en beargumenteer jouw antwoord.

STEM VAN DE MENS

Denken in de informatiesamenleving

ter voorbereiding op het eindexamen filosofie vwo vanaf 2028

AARDE AAN DE MENS

Dierethiek en milieufilosofie

ter voorbereiding op het eindexamen filosofie havo 2026-2029

Stem van de mens. Denken in de informatiesamenleving

Ter voorbereiding op het eindexamen filosofie vwo vanaf 2028

ISBN: 9789460622205

Aarde aan de mens. Dierethiek en milieufilosofie

Ter voorbereiding op het eindexamen filosofie havo 2026-2029

ISBN: 9789460621949

Een volledig inzage-exemplaar ontvangen?
Schrijf je in voor de nieuwsbrief filosofie!

UITGEVERIJ LAMBO